

De rige bønder og formueskatten

af Jørgen Mikkelsen

Bønderne, skatterne og forskerne 1700-tallet er traditionelt blevet betragtet som "en fornedrelsens periode" for den danske bondestand. Men de sidste 20 års forskning har givet et langt mere nuanceret billede af bøndernes økonomiske vilkår i dette århundrede. Thorkild Kjærgaard har argumenteret for, at kornprisstigningerne i anden halvdel af 1700-tallet betød "en gennembrudstid for den danske gårdmand" flere årtier før landboreformerne.¹ Flere forskere – bl.a. Ellen Damgaard og Peter Henningsen – har beskrevet den stærke markedsorientering hos mange vestjyske bønder og gjort opmærksom på de store formuer, som nogle af dem efterlod sig.² Men også fynske og sjællandske gårdbrugere kunne udvikle sig til rigmænd, og nogle af dem udlånte store summer, ikke blot til bønder, men også til købmænd og andre byfolk.³ Poul Steens analyse af tingly-

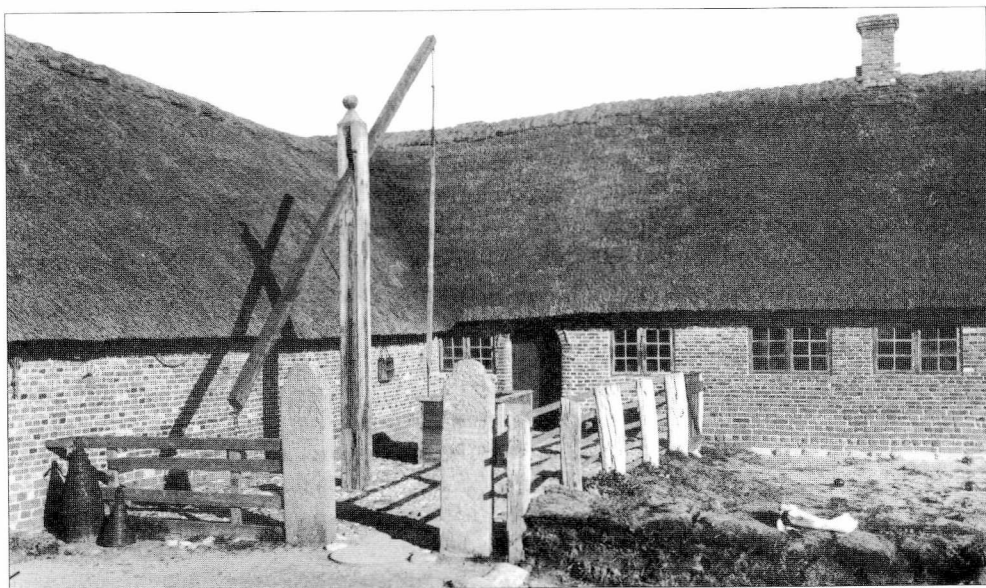
ste lån i Præstø 1695-1801 viser således, at en rytterbonde og hans søn tegnede sig for 17 udlån mellem 1737 og 1803, og at en gårdfæster og skovfoged gennem seks udlån skaffede sig en samlet renteindtægt på 768 rd.⁴

Palle Ove Christiansen har i sine studier af Giesegaard gods opdelt 1700-tals-bønderne i to kategorier: de stræbsomme og fatalisterne. De to typer eksisterede side om side og var afhængige af hinanden. De stræbsomme kunne for en billig penge leje fatalisternes græsningskvote og agre, som disse ikke formåede at udnytte pga. mangel på kvæg og udsæd. Til gengæld kunne fatalisterne i en snæver vending låne penge og naturalier hos de stræbsomme.⁵ Bjarne Weesch har beskæftiget sig med den samme problemstilling i sin analyse af udviklingen i den falsterske landsby Alstrup ca. 1680-1718. Her formåede flere af

Jørgen Mikkelsen (f. 1959), ph.d., arkivar ved Landsarkivet for Sjælland m.m. Har skrevet en række artikler om lokal- og regionalhistoriske emner, fortrinsvis inden for emneområdet: Sjællandske købstæders økonomi og administration ca. 1740-1814. Har bl.a. publiceret i *Erhvervshistorisk Årbog* 1994, *Fortid og Nutid* 1993, *Historie* 1994, *Journalen* 1995 og 1997, *Køge Studier* 1995, *Maritim Kontakt* 1993, *Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt* 1986, 1990 og 1995, 1066. *Tidsskrift for Historisk Forskning* 1986 og 1994 samt Gunnar Artéus: *Nordens garnisonsstæder*, 1997, Tommy P. Christensen m.fl.: *Slægter – skjolde – steder*, 1990, Knud Prange m.fl.: *Det store i det små*, 1997, og Harald Winge: *Lokalsamfund og Øvrighed i Norden ca. 1550-1750*, 1992.

bønderne at udnytte amtsskriverens specielle ligningssystem til egen fordel, og husmand Holger Marquorsen gjorde det så godt, at han i løbet af en halv snes år avancerede til fæster af hele fire gårde med et samlet jordtiliggende på ca. 23 tdr. htk.⁶ Karen Schousboe har også interesseret sig meget for de forskellige bondetyper – men ud fra en lidt anden synsvinkel. Hun mener, at den agrare produktion på 1700-tallets fæstegårde var så beskeden og ustabil, at det var nødvendigt for mange bønder at have supplerende indtægtskilder.⁷ En del bønder – typisk blandt de mindst formuende –

tjente en pæn ekstraskilling ved at udnytte gårdens hestekraft til vognmandskørsel. Andre dyrkede husflid eller håndværk, hvis de havde de fornødne faglige forudsætninger. Men de mest velhavende kunne nedsætte sig som handelsbønder. Schousboe har foretaget en detailanalyse af Nørre Tulstrup-bonden Christen Andersens dagbog 1786-1797. Hun har beregnet, at Andersen i løbet af et år må have investeret mere end 1950 rd i vareopkøb, og hun mener, at han til stadighed lå inde med et betydeligt pengebeløb. Men langt den største del af hans indtægter kom gennem landbruget.⁸

Frilandsmuseet i Sorgenfri giver en klar fornemmelse af de store forskelle i velstand hos 1700- og 1800-tallets bønder. Kommandørgården fra Toftum er et eksempel på en rig bondegård fra Rømø. I 1700-tallet opnåede mange gårdbrugere på Rømø gode indtægter ved at sejle på hollandske skibe, der bl.a. drev hval- og sælfangst ved Grønland. (Foto: Frilandsmuseet).

Schousboe mener, at Christen Andersen havde mange fagfæller både i Jylland og på øerne, og at det er muligt at pejle sig ind på en del af dem gennem studier af formueskattemandtallene fra 1789.

Karen Schousboe er langt fra den eneste forsker, der har interesseret sig for de danske og norske ekstraskattelister fra 1789. Den mest omfattende undersøgelse er gennemført af Lee Soltow. Han har beregnet formuefordelingen i Danmark ved at undersøge formueangivelserne for et repræsentativt udsnit af den skattepligtige befolkning – nemlig for alle de personer, der omtales på hver 20. side i protokollerne. Desuden har han registreret alle de personer, der tilhørte de allerøverste formueklasser (over 20.000 rd i København og over 10.000 rd i resten af landet). Undersøgelsen viser – som man kunne vente – en meget ujævn formuefordeling, idet 1% af skatteyderne ejede mere end halvdelen af Danmarks formue. Soltow gennemfører ikke en detaljeret geografisk opdeling, men skelner dog mellem København, købstæderne og landdistrikterne. Hele 44% af den beskattede formue befandt sig i København – men Soltow bemærker dog, at mange af de store godsejere blev registreret i hovedstaden. Han noterer også, at formuerne gennemgående var væsentligt større i købstæderne end på landet, og at der var langt flere landboere end byfolk, der ikke betalte formueskat.⁹

I modsætning til Soltow har Hans Chr. Johansen og Niels Christensen valgt at koncentrere sig om bestemte herreder og byer. I *Dansk socialhistorie* fremlægger Johansen således de gennemsnitlige skattebeløb for de enkelte socialgrupper i Bjæverskov og Stevns herreder og i Svendborg,¹⁰ og siden har han brugt materialet til at belyse formue- og indkomstspredningen i Odense.¹¹ Niels Christensen har analyseret de fynske skatteprotokoller som led i sin specialeafhandling om fynske kornmøller og møllere ca. 1660-1800. Han påviser en betydelig social differentiering inden for møllererhvervet, men han viser også, at møllerne som helhed rangerede væsentligt højere end gårdmændene.¹² Samme indtryk giver Johansens tabeller for Bjæverskov og Stevns herreder, hvor også kromændene fremstår som habile skatteydere. Begge disse socialgrupper stod dog væsentligt under forpagterne, forvalterne, præsterne, degnene, birkedommerne og birkeskriverne.¹³

Det norske skattemateriale er for nylig gjort til genstand for en omfattende analyse af Stig Johan Kalvatn.¹⁴ Han har afgrænset sit undersøgelsesfelt til fire amter i Vestnorge, men inden for dette område har han foretaget en indgående analyse af fordelingen af betalere og ikke-betalere, af den gennemsnitlige formue blandt betalere samt af formuespredningen. Hovedresultatet er, at den gennemsnitlige formueskattebetaling var mærkbart høje-

re inde i landet (hvor selvejet var mest udbredt) end ude ved kysten og klart højere syd for Sognefjorden end nord for. Det bemærkes endvidere, at der var en høj andel af skattebetalere i kystområderne omkring Stavanger og Bergen, hvilket kan være et indicium på, at fiskerbønderne i disse egne nød godt af den nære beliggenhed ved de større byer. Imidlertid noterer Kalvatn også, at der i nogle tilfælde var store forskelle på betalingsmønstrene i nært beliggende præstegæld. Og i Romsdal var der klar forskel på formueangivelserne i Sunnmøre og Romsdal fogderier. Kalvatn giver ingen nærmere forklaring på disse resultater, og det kan give anledning til en vis skepsis over for tallene. Eller sagt med andre ord: I hvor høj grad beror forskellen på økonomiske forhold, og i hvilket omfang afspejler den en forskellig registreringspraksis i de enkelte præstegæld og fogderier?

I denne artikel vil jeg undersøge, om det er rimeligt at overføre Kalvatns metode på danske forhold. Kan man på grundlag af formueskattemandtallenes oplysninger gennemføre en kortlægning af landets rige og fattige regioner og subregioner? Eller må man lade sig "nøje" med Karen Schousboes metode: at anvende formueskattemandtallene til at udskille de rige bønder – eller de stræbsomme – i den enkelte landsby? Artiklen indledes med en gennemgang af skatteli-sternes lovgrundlag og nogle af de spørgsmål, som dette gav anledning

til ude hos de lokale myndigheder. Herefter præsenteres og diskuteres formuespredningen i seks herreder i forskellige landsdele. Og til sidst følger en redegørelse for nogle af de skatte-ansættelser, der gav anledning til skepsis – og korrespondance.

Skatteforordningen

Ekstraskatten af 1789 havde sin baggrund i den kortvarige krig mod Sverige i 1788. Krigsdeltagelsen blev finansieret ved en kombination af skatter, inden- og udenlandsk låneoptagelse samt øget seddeludstedelse. Hvad skatterne angår, lagde Finanskollegiet i sin forestilling til kongen vægt på at få inddraget så stor en del af befolkningen som muligt for at begrænse byrderne for den enkelte person. Endvidere søgte man at indrette skatterne således, at "det rettede sig saa meget mueligt efter enhver Ydendes virkelige Indtægt".¹⁵ De tre forordninger af 11.3.1789 – for hhv. Danmark, Norge og Slesvig-Holsten – indeholder hver især en afgiftsbuket med tre elementer: en formueskat, en indkomstskat (for lønmodtagere) og en næringsskat for erhvervsdrivende i by og på land (dog blev bønder fritaget for at betale næringsskat, hvis de ikke havde anden næring end landbrug). Formueskatten skulle udredes som 1/2 procents afgift af værdien af den samlede formue efter fradrag af gæld. Formuebe-regningerne omfattede rede penge og udestående fordringer, fast ejendom, fartøjer, varelagre og besætning – alt sammen sat til den pris, det ville få, "i

Fald det da var til Salg". Undtaget fra formuebeskatningen var:

- a. Midler og ejendom, der hørte til "offentlige og gudelige Stiftelser og Bygninger".
- b. Oktrojerede kompagniers midler og ejendomme.
- c. Umyndiges midler og ejendomme, såfremt den samlede sum ikke oversteg 100 rd.
- d. Bohave og husgeråd til eget brug "være sig Guld, Sølv, Kobber eller anden Metal, som er forarbejdet, Linnet, Klæder, Bøger, Naturalie- og Kunst-Samlinger, Meubler, Huusholdnings eller Haandværks Redskaber". (Derimod skulle mur- og nagelfaste genstande såvel som "de Inventarier eller Maskiner, som til faste Eiendomme og deres Drivt, samt til Fabriker og Værker og deres Drivt, nødvendig behøves og bruges" ikke fritages, men henregnes under ejendommens værdi.).
- e. Arvefæstegårde og selvejergårde, der havde opnået denne status inden for de seneste 10 år.
- f. Formuer på op til 4000 rd, som næringsdrivende måtte have stående i deres næringsdrift.

Formueskatteopkrævningen var – ligesom indkomstskatten – baseret på selvangivelser. Skatteyderen skulle heller ikke fremlægge nogen dokumentation for sine oplysninger, men blot opgive et samlet beløb "paa ærlig Troe og Love, og saa rigtigen, som han med god Samvittighed og under sin Eed, naar forlanges, kan bekræfte".

Ekstraskatteopkrævningen gav anledning til en omfattende administration. Også dette blev grundigt beskrevet i forordningerne af 11.3.1789. I hvert herred – "efter Herredernes Inddeeling under den geistlige Jurisdiction" – fik herredsfogeden og provsten til opgave at rejse rundt fra sogn til sogn og mødes med sognepræsterne og deres medhjælpere. Hvert sted skulle herredskommissionen modtage de mundtlige og skriftlige skatteangivelser og føre dem ind i en særlig mandtalsprotokol – sammen med anmærkninger om, hvorvidt de enkelte angivelser kunne anses for at være rigtige eller ej. Når alle sogne var blevet besøgt, skulle kommissionen indsende protokollen til amtmanden, som herefter havde pligt til at træde sammen med amtsforvalteren og to af amtets godsejere for at bedømme protokollernes oplysninger. Dernæst skulle amtskommissionen indsende herredsprotokollerne "tilligemed en udførlig Extract af samme" til Rentekammeret, som nu kunne udstede ordre til afgifternes oppebørsel. Skatten skulle betales i to terminer – i juli og december 1789.

Lovgiverne tog også hensyn til, at mange personer måske ikke havde lyst til at oplyse deres formue eller indkomst til herredskommissionen, der jo bl.a. bestod af den stedlige præst og et par folk fra sognet, der fungerede som præstens medhjælpere. Det blev besluttet, at den enkelte skatteyder kunne indlevere sine op-

lysninger i et forseglet brev til herredskommis­ sionen, som da skulle sende brevet videre til amtskom­ mis­ sionen, der havde pligt til at åbne det. Desuden fik købmænd, “som driver anseelig Handel” og andre, der “har betydelig Formue eller Indkomst” og “have Grunde til at ønske deres For­ mue eller Indkomst mindre bekiendt” ret til at indsende forseglede breve til amtskommissionen, som da straks skulle videresende dem til Rentekam­ meret.

Samtidig med udstedelsen af forordningen udsendte Rentekammeret følgende instrukser til herreds- og amtskommissionerne. Amtskommissionerne blev bl.a. pålagt at rette kontakt til alle de personer, hvis angivelser virkede tvivlsomme. Men de mistænkelige skulle behandles med fløjls-handsker. Kommissionen skulle "yttre ham tvivlen, til ham overlade at gjøre sig Forordningens Indhold nøyere bekendt, for om en eller anden misforstaaelse hos ham skulde finde Sted, oplyse ham om Forordningens Meening og advare ham at han mueligen kommer til at aflægge Eed hvis han endda vedbliver sin første Angivelse" ¹⁶

Fortolkning af forordningen

Det var på mange måder en velgenemtænkt lovpakke, der så dagens lys den 11.3.1789. Alligevel måtte Rentekammerets embedsmænd snart sande, at der var nok af uklare og problematiske elementer i forordningen.¹⁷

Amtmanden for Korsør og Antvorskov amter indsendte sågar hele otte afklaringsspørgsmål – bl.a. om beskatningen af arvemidler.¹⁸

[illegible]

Et udsnit af generalekstrakten for Hækkebølle (Assens og Hindsgavl amter). I denne landsby var husmanden Jens Andersen Glarmester en af de største skatteydere. Han betalte 3 rd 91 sk i formueskat og 1 rd 48 sk i næringsskat. Ved skiftet efter ham i 1791 blev der da også registreret et overskud på 1198 rd. Skiftet viser også, at han havde mere end 1000 rd til gode hos forskellige debitorer, deriblandt et par selvejergårdmænd (Rtk. 2423.738 og LAO, Erholmo godsarkiv, Skifteprotokol 1774-1820, s. 172ff).

Ved udarbejdelsen af forordningen havde man valgt at se bort fra birkerne – hvad der utvivlsomt var ganske fornuftigt set fra en praktisk synsvinkel. "Birkerne indbefattede under Herrederne", lyder det blot. Flere grever og baroner (med birkeret) var vrede over denne bestemmelse, som de opfattede som et indgreb i deres rettigheder, men Rentekammeret lod sig ikke påvirke.¹⁹ En lidt parallel problemstilling opstod, da amtmand Hoffmann i Fredericia indberettede en disput mellem Carøe, der var herredsfoged for det meste af Tørrild herred, og Junghans, der administrerede de resterende dele af herredet. Junghans fandt, at han burde tiltræde herredskommissionen ved skattefastsættelse i "hans" sogne. Carøe, derimod, mente, at Junghans intet havde at bestille i Tørrild herreds kommission. Amtmanden støttede Junghans' synspunkt med henvisning til "Forordningens almindelige Hensigt", at kommissionen "bør bestaa af saadanne Mænd som kiende Beboernes oeconomicke Omstændigheder i ethvert Sogn, og hvem kiender samme bedre end den rette Herredsfoged, som af Pante Protocollen har den paalideligste Oplysning baade om deres Eiendomme og Penge Sager"? Amtmanden mente sig dog ikke beføjet til at afsige den endelige dom i striden og overlod det til Rentekammeret. Og her holdt man sig strengt til forordningens ord. Jelling, Bindeballe og Almstok, der efter den gejstlige jurisdiktion hørte til Tørrild herred, skulle "bievaanes" af

Carøe, mens Nr. Vilstrup, der i gejstlig henseende var en del af Jerlev herred, skulle administreres af Junghans.²⁰

Rentekammeret blev konfronteret med flere spørgsmål om skattefritagelse. Fx. gjorde beboerne på Sønderland Rømø opmærksom på, at de og deres forfædre hidtil havde været forskånet for enhver form for formue- og næringsskat. Til gengæld havde de årligt betalt 378 rd landskat til Ribe amtstue. Stiftamtmanden anbefalede, at Rømø-boerne blev fritaget for den nye skat, men det hjalp ikke.²¹ Byfoged Siersted i Ringsted spurgte, om der skulle betales formueskat af uvisse fordringer. Rentekammeret svarede, "at de som have uvisse Fordringer tilgode maae anslaae samme efter deres bedste Vidende til et vist Beløb, hvoraf Skatten under eet med deres øvrige Formue bør svares".²²

Der kom også flere spørgsmål om opgørelsen af bondeformuer. Provst Ramus og herredsfoged Bekker i Sunds herred (Sydfyn) skrev således, at bondestandens "egentlige og almindeligste formue bestaaer i det Inventarium af Kiør, Faar, ung Qvæg, og andet tilleg, som tilhøre dem selv; og ey vedkommer Besætningen af Heste, der alleene tilhøre Jordegods eyeren". Herredskommissionen ønskede da at vide, "om forbemeldte Inventarium ... skal betragtes som Bondens virckelige Formue? eller om det henhører til den nærings Drift, for hvilken hand efter

den 11te § er befriet at ansettes til Afgift?”.²³ Og landsdommer Steensen, der var by- og herredsfoged i Thisted, spurgte, hvad fæstebønderne skulle svare af, når gårdene, besætningerne og inventaret ikke tilhørte dem selv, og deres indbo var fritaget. Hos de fæstebønder, der ikke havde rede penge, var der ikke andet “til overs og dem selv tilhørende, end alleene deres Fæe og Faae Creaturer samt deres Kackel-Ovn og Indmuurede Kjædel, der paa de Fleeste Stæder dog ei nær kand tilstrække til Hosbondens pre-tentioners afbetaling, som efter Loven i Boen ere prioriterede”.²⁴

Rentekammerets bemærkninger til disse breve var få og formelle. Ramus og Bekker fik at vide, at alt det, der tilhørte fæstebonden, skulle henregnes til hans formue. Og Steensen fik til svar, at “Fæstebønders Formue Afgivt retter sig efter Angivelse og at Commissionen maa anmerke sin Tvivl om sammes Rigtighed naar den dertil finder Anledning”.²⁵ Men herredskommissionerne kunne naturligvis også selv gøre sig overvejelser om beregning af bondeformuer. Provst Holst og herredsfoged Jessen har redegjort for deres principper i en skrivelse til amtskommissionen for Sorø amt.²⁶ Det fremgår, at man også her interesserede sig mest for bøndernes kvæg, får og svin. Derimod havde kommissionen problemer med at få overblik over bøndernes gældsposter, “da de derom ikke selv kunde give nogen bestemt Efterretning alleene at de

kunne staae tilbage med een eller Toe Qvartal Skatter” [når gælden var fratrullet?]. I øvrigt havde Holst og Jessen øje for, at “det dog vel er forordningens Principia at alle og enhver skal contribuere noget”, men de erkendte også, at de i vidt omfang havde været nødt til at støtte sig til præsternes og medhjælpernes vurderinger af de enkelte bønders vilkår.

Formuefordeling i seks herreder

I det følgende skal vi se på formuespredningen i seks herreder, sådan som den kommer til udtryk gennem herreds- og amtsprotokollerne.²⁷ Jeg medtager kun gård- og husmænd og lader dermed andre befolkningsgrupper på landet (inkl. formuende aftægtsfolk, slægtninge og karle) ude af billedet.²⁸ Dog medregnes møllere og kromænd, da disse som regel er kategoriseret enten som gårdmænd eller husmænd.²⁹ Et stort antal sammenligninger med de samtidige hartkornspecifikationer giver indtryk af, at næsten alle gårdmænd er blevet nævnt i herredsprotokollerne (enten som betalende eller ikke-betalende), hvorimod amtsprotokollerne kun indeholder oplysninger om de betalende gårdmænd. Derimod er der en stærk underregistrering af husmænd i herredsprotokollerne. Normalt blev en husmand kun registreret, hvis han betalte mindst én af de tre skatter. Hovedparten af de husmænd, der optræder som uformuende i hosstående tabeller, betalte da også nærings-skat.

nen ved sit alsædebrug og ved sit fiskeri. I øvrigt fremhæver Erich Pontoppidan Reersø-boernes økonomiske tilstand som “temmelig god”.³¹

Ligesom i de fleste andre herreder på Sjælland lå formueskattebetalingen i Løve meget lavt. Ganske vist erklærede langt de fleste af gårdmændene at være i besiddelse af en formue, men hele 92% af de betalende gårdmænd nøjedes med at svare 48 sk eller derunder (svarende til en nettoformue på

max. 100 rd).³² Kun to gårdmænd – og to husmænd – angav formuer på over 400 rd. Den højest rangerende var selvejerhusmanden og vandmølleren Hans Weygaard i Reerslev, der havde en formue på 2000 rd.

Der er ikke de store forskelle mellem skattebetalingen i de enkelte sogne, men det er alligevel ganske tydeligt, at de mere “velhavende” gårdmænd – det vil her sige gårdmænd, der angav formuer på over 50 rd (!) – helt over-

Tabel 1. Formuefordeling i Løve herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Løve herred	250g (62%) 90h (83%)	119g (30%) 9h (8%)	25g (6%) 7h (6%)	5g (1%)	1g (<1%)	1g (<1%)	1h (1%)	1h (1%)		401g 108h	150g 32h
Reerslev sogn	21g (91%) 10h (91%)	2g (9%)						1h (9%)		23g 11h	12g 2h
Finderup sogn	25g (46%) 8h (89%)	25g (46%)	3g (6%) 1h (11%)	1g (2%)						54g 9h	10g 5h

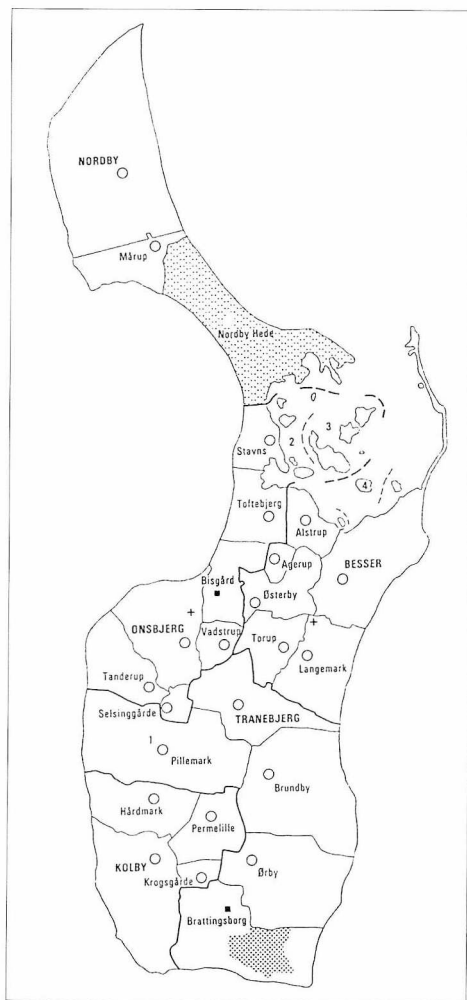
Kilde: RF. Kalundborg m.fl. amter, Løve herreds protokol samt Rtk. 2423.741. Tabellen viser antallet af gårdmænd (g) og husmænd (h), fordelt på formueklasser – for herredet som helhed og for et østligt og et vestligt sogn. Der er foretaget procentberegninger på grundlag af det samlede antal betalende gårdmænd og husmænd. De 250 gårdmænd, der svarede 24 sk eller derunder, udgjorde således 62% af de 401 betalende gårdmænd, mens de 90 husmænd i laveste skatteklasse udgjorde 83% af de 108 betalende husmænd. Yderst til højre ses antallet af gårdmænd og husmænd, der blev registreret som ikke-betalere af formueskat.

vejende var bosat i de vestlige sogne med store hartkornstal (Kirke Stillinge, Kirke Helsing, Drøsselbjerg, Bakkendrup og Finderup).³³ Derimod

var der kun ganske få gårdmænd med formuer på over 50 rd i de østlige "kratsogne".³⁴ Mest markant er fordelingen i (Ruds) Vedby. Her angav kun en eneste af de 26 gårdmænd at være i besiddelse af formue. En anden interessant lokalitet er Reersø. Her var alle 18 gårdmænd villige til at betale; halvdelen svarede 1 rd, den anden halvdel 48 sk. Ligeså bemærkelsesværdigt er det, at hele 8 af de 18 husmænd på halvøen erklærede sig formuende, om end ingen af dem betalte mere end 24 sk.

Flittige øboer: Samsø herred

Flere af de øer, der i dag betragtes som marginalsamfund, har tidligere spillet en helt central rolle for landets infrastruktur og økonomiske udvikling. Samsø er et eksempel på dette. I 16-1700-årene havde alle samsinger ret til at drive købmandsskab og til at ind- og udføre varer uden at betale told.³⁵ Privilegierne dannede – sammen med den gunstige beliggenhed midt i Kattegat – baggrund for, at øens gårdmænd i løbet af 1600-tallet opbyggede en anelig flåde af skuder, der især sejlede på Norge, men også aflagde besøg i sjællandske, fynske, østjyske, slesvig-holstenske, nordtyske og baltiske havne. Øen eksporterede fortrinsvis byg og ærter, men også forskellige animalske produkter. I blomstringstiden i begyndelsen af 1700-tallet havde langt de fleste af øens gårdmænd andel i en eller flere skuder, og en stor del af dem virkede selv som skippere. Sidstnævnte var især tilfældet i Nordby sogn. I anden

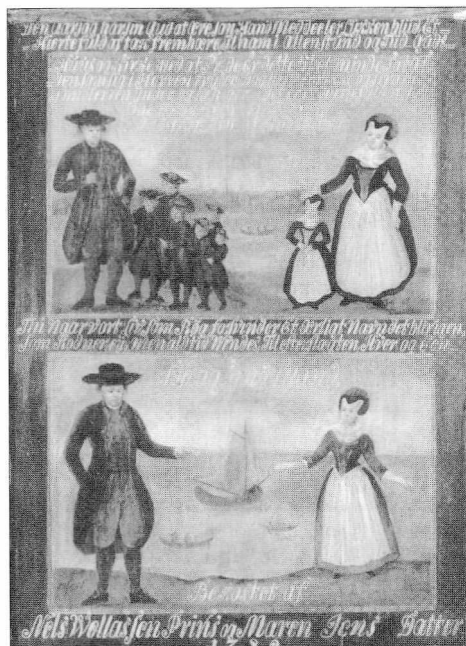
Samsø 1820. (Karl-Erik Frandsen: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, 1984, s. 52).

halvdel af 1700-tallet svandt skudehandelen ind, og i 1789 var der kun 11 fartøjer tilbage på øen.³⁶ I Nordby sogn spillede skippererhvervet dog stadig en ret vigtig rolle, men i de fire sogne i syd var landbruget nu det altdominerende hovederhverv. Sydøen – og især Tranebjerg og Besser sogne – er da også langt mere frugtbar end nordøen.³⁷

Samsø var meget tæt befolket i 1700-årene, og de fleste gårde havde kun 3-6 tdr. htk. I Nordby med hele 53 gårde var jordtilligendet endda kun 1 1/2 - 3 1/2 td. htk., og næsten halvdelen af gårdene i denne landsby havde mindre end 2 tdr. htk.³⁸ Laurids de Thurah og Erich Pontoppidan roste Samsø-bønderne for deres flid, og det samme gjorde Begtrup, der noterede, at jorderne "deels af Natur, men fornemmelig ved Kultur" var blevet "tjenlige til al Slags Sæd". Begtrup fremhævede også, at samsingerne "elske at boe godt, at klæde sig vel, og at spise godt"; i Nordby sogn var der dog "mere Tarvelighed". Han mente, at de mange velholdte gårdbygninger skulle ses i sammenhæng med de særlige ejendomsforhold på øen. Samsingerne havde superficiærfæste, hvilket betød, at godsejeren (greven på Brattingsborg) ejede jorden, hvorimod bygningerne, byggegrunden, havepladsen og besætningen var i fæsterens besiddelse. Husmændene ejede også deres bygninger. Alt i alt fandt Begtrup, at befolkningen på Samsø i almindelighed var velhavende, men – tilføjede han – "kun faa iblandt dem er rige ...

Skifte-Protocollen bevidner, at der findes mere almindelig Velstand, end sammendynget Rigdom".³⁹

På baggrund af dette kan det næppe overraske, at formueskatterne fra

I formueskattelisterne fra Nordby på Samsø finder vi fire gårdmænd med nettoformuer på over 400 rd. En af dem var Niels Villadsen Printz, der angav en formue på 1000 rd. Printz drev søfart på Norge med flere skuder, og det indbragte ham så mange penge, at han kunne praktisere en omfattende udlånsvirksomhed. I 1789 finansierede han og hustruen et maleri til Nordby kirke. Billedet viser familien iført embedsdragter, som på daværende tidspunkt var på mode blandt skipperbønderne på Samsø. (Foto: Nationalmuseet).

Samsø ligger langt over niveauet fra Løve herred. Andelen af uformuende gårdmænd var meget lavere på Samsø. Og en væsentligt større del af de betalende gårdmænd svarede mellem 48 sk og 2 rd. Men det mest bemærkelsesværdige er, at 75 af øens gårdmænd – og to af husmændene – angav formuer på mere end 400 rd (i Løve herred drejede det sig som nævnt kun om 4 personer). Imidlertid var der – som Begtrup bemærkede – kun få virkeligt rige. Der var i alt fald kun 10 gårdmænd, der angav formuer på over 1000 rd. De to suverænt største skatteydere var Morten Sørensen i Vastrup, der påtog sig at betale 35 1/2 rd (svarende til en formue på over

7000 rd) og Rasmus Sørensen Farver i Tanderup, der svarede 20 rd.⁴⁰ Hvad husmændene angår, noteres der – i modsætning til Løve herred – en del personer med formuer på over 50 rd, men langt de fleste lå dog under denne grænse.

Det er også ganske interessant at sammenligne skattefordelingen i de enkelte sogne. Nordby sogn har en helt anden profil end de fire sogne på sydøen. Således blev 1/3 af gårdmændene i Nordby fritaget for formueskat, mens det kun drejede sig om 2-12% i de øvrige sogne. I Nordby angav halvdelen af de betalende gårdmænd og næsten alle husmændene

Tabel 2. Formuefordeling i Samsø herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Samsø herred	50g (18%) 187h (82%)	35g (13%) 23h (10%)	54g (20%) 11h (5%)	57g (21%) 5h (2%)	27g (10%) 2h (1%)	38g (14%)	4g (1%)	2g (<1%)	4g (1%)	271g 228h	48g 23h
Tranebjerg sogn	7g (11%) 47h (76%)	8g (13%) 7h (11%)	6g (10%) 4h (6%)	15g (24%) 2h (3%)	8g (13%) 2h (3%)	15g (24%)	2g (3%)	1g (2%)	1g (2%)	63g 62h	8g 10h
Nordby sogn	22g (52%) 25h (93%)	7g (17%) 1h (4%)	5g (12%) 1h (4%)	2g (5%)	2g (5%)	3g (7%)	1g (2%)			42g 27h	23g 1h

Kilde: RF. Kalundborg m.fl. amter, Samsø herreds protokol samt Rtk. 2423.741. Tabellen viser formuefordelingen for herredet som helhed (inkl. Tunø) og for to sogne i syd og nord.

formuer på 50 rd eller derunder, hvorimod kun 6 personer (eller 14% af de betalende gårdmænd) angav formuer på mere end 400 rd. I alle de fire sogne på sydøen udgjorde gårdmænd med formuer på over 400 rd mindst 25% af alle betalende gårdmænd. I Tranebjerg – det mest frugtbare sogn – var andelen endda oppe på 43%.

Endelig skal det bemærkes, at også Tunø sogn var omfattet af Samsø herred. Her var formuerne langt mere

beskedne. Skatteprotokollerne omtaler 37 gårdmænd; ingen af dem betalte mere end 2 rd i skat.

Vestfynske herligheder: Vends herred

“Vends Herred er ustridig det bedste Herred i hele Fyen”, skrev Begtrup og tilføjede: “De elleve nærmest omkring Middelfart liggende Sogne have sort- og leermuldede Jorder, tjenlige til Hvede, graa Ærter og Byg”. Udkannten af herredet, navnlig de tre østligste

Vends herred 1820. (Karl-Erik Frandsen: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, 1984, s. 62).

sogne Fjelsted, Harndrup og Rørup “har en lettere Jordbund”. Begtrup var begejstret for den store kornavl, men glædede sig også over “de smukke Bøndergaarde, den yppige Græsvejt, den gode Qvægbesætning og de skønne Frugt- og Humlehave”. Kvægavlen – der primært var indrettet på mejeridrift – og havebruget stod stærkest i de østlige sogne. Især fremhæves den omfattende og salgsorienterede humleproduktion i Brenderup sogn, der var til stor nytte for både

gårdmænd og husmænd.⁴¹ Da Begtrup udgav sin fremstilling i 1806, var omkring 1/3 af herredet selvejergods, og billedet var nogenlunde det samme i 1789. Selvejet var mest udbredt i Nørre Åby, Ingslev, Fjelsted, Harndrup, Asperup og Rørslev sogne. Derimod var grevskabet Wedellsborg stort set eneste lodsejer i de syv sydvestligst beliggende sogne. Et andet betydeligt gods var Erholm-Søndergårde. Karl Peder Pedersen har studeret fæsteforholdene på dette gods i 1700-

Tabel 3. Formuefordelingen i Vends herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Vends herred	38g (6%) 379h (80%)	172g (25%) 32h (7%)	247g (36%) 27h (6%)	64g (9%) 21h (4%)	40g (6%) 5h (1%)	46g (7%) 6h (1%)	31g (5%) 2h (<1%)	25g (4%)	22g (3%)	685g 472h	8g 137h
Asperup sogn	27h (75%)	13g (28%) 2h (6%)	5g (11%) 5h (14%)	7g (15%) 2h (6%)	5g (11%)	3g (6%)	5g (11%)	2g (4%)	7g (15%)	47g 36h	11h
Brenderup sogn	2g (4%) 55h (75%)	22g (39%) 5h (7%)	13g (23%) 6h (8%)	6g (11%) 4h (5%)	3g (5%) 2h (3%)	5g (9%) 1h (1%)		2g (4%)	3g (5%)	56g 73h	14h
Husby sogn	33h 100%	22g (49%)	22g (49%)				1g (2%)			45g 33h	8h

Kilde: RF. Assens og Hindsgavl amter, Vends herreds protokol samt Rtk. 2423.738. Asperup sogn var stærkt præget af selveje. Derimod var de fleste gårdmænd og husmænd i Brenderup sogn og alle bønderne i Husby sogn fæstere.

tallet, og han påviser bl.a., at fæsterne ikke havde de store problemer med at svare landgilde – og da slet ikke efter 1780. Ligeledes kan han – gennem undersøgelser af skiftematerialet – dokumentere stærkt forbedrede formueforhold hos fæsterne efter 1780.⁴²

Hartkornsspecifikationerne viser en del spredning i de vestfynske gårdes jordtilligende, men de fleste gårde synes dog at have haft 6-8 tdr. htk. Imidlertid havde den fynske bonde – og den vestfynske i særdeleshed – “meget Jord til Hartkornet”. Ved hartkornsberegningen blev der fratrasket et areal, der svarede til den hvilende vang, og på Vestfyn var dette areal temmelig stort. Fradraget betød, at der gik relativt mange tdr. land agerjord på en td. htk. Begtrup fremhævede dette som en af årsagerne til den (vest)fynske bondes velstand (fordi hartkornsberegningen betød relativt lavere skatter for bonden).⁴³

Middelfart-egnens rigdom sætter naturligvis sine spor i formueskattelisterne. Det er således påfaldende, at praktisk taget ingen gårdmænd var for fattige til at svare formueskat. I forhold til Løve og Samsø herreder var der heller ikke mange gårdmænd med formuer på 50 rd eller derunder, men til gengæld desto flere med 50-200 rd. Formuer på 400-1000 rd var ikke så udbredt som på Samsø, men Vends herred havde langt flere gårdmænd, der ejede mere end 1000 rd, og hele 22 af dem passerede 2000 rd-

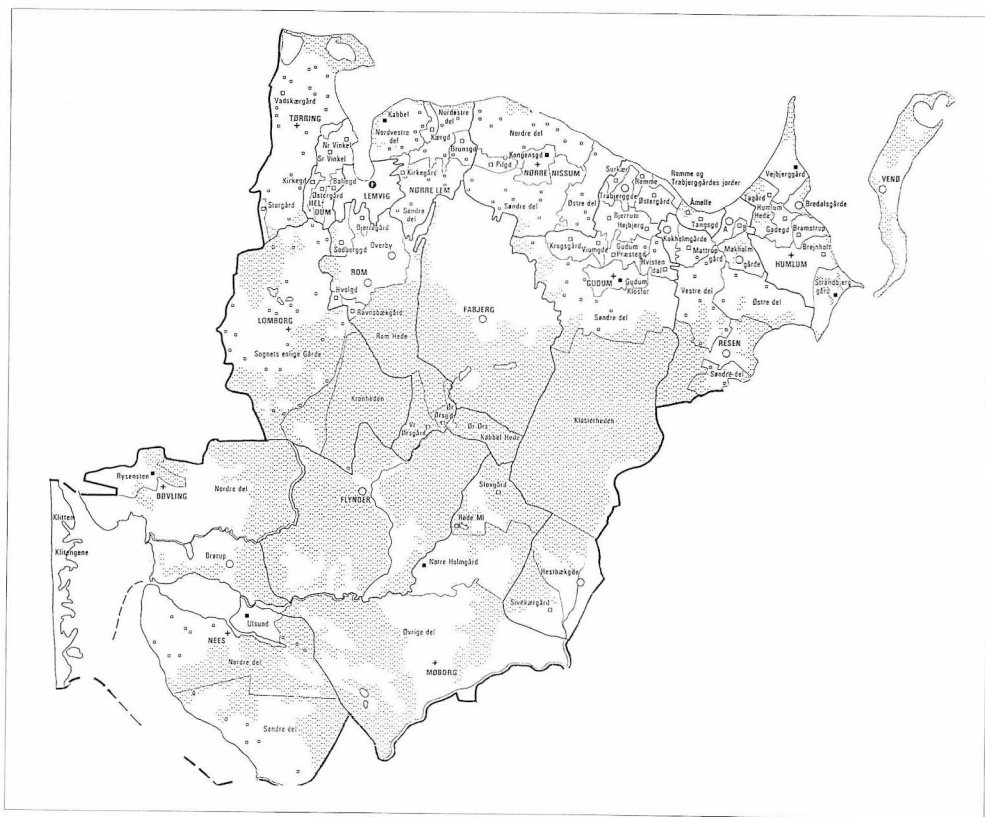
grænsen. Der var velhavende bønder i mange sogne, og selvejersognene er naturligvis stærkt repræsenteret i denne sammenhæng. Men der kan også øjnes en positiv korrelation mellem jordbundsforhold og beskatningsniveau – om end der er undtagelser fra denne regel: I Gamborg sogn, der ifølge Begtrup havde den bedste jord på hele Fyn, blev ikke en eneste gårdmand noteret for mere end 1 rd i formueskat.⁴⁴ Med hensyn til formuende bønder skiller to sogne – Nørre Åby og Asperup – sig klart ud fra resten. De havde begge fortrinlig jordbund og mange selvejere. I Asperup sogn er interessen navnlig knyttet til Båring landsby, hvor fire gårdmænd betalte 10-15 rd og en femte – Jørgen Jørgensen – hele 49 rd 32 sk. Desuden havde landsbyen uforholdsmæssigt mange husmænd, der betalte mere end 48 sk. Det høje niveau i Båring skal muligvis ses i sammenhæng med en usædvanlig vellykket kombination af frugtbar jord, gode græsningsmuligheder og adgang til skovens herligheder.⁴⁵ For Jørgen Jørgensens vedkommende må det dog bemærkes, at han ejede hele fem gårde – to i Båring og én i hver af landsbyerne Risum, Ingslev og Ejby – samt fire huse i Båring. Hans samlede jordbesiddelse løb dermed op i ca. 31 tdr. htk.⁴⁶

To bondetyper på Lemvig-egnen: Skodborg herred

I modsætning til Nordvestfyn er Skodborg herred i Vestjylland et område med stærkt varierende jordkvali-

tet. Kystegnen ved Lemvig er moræneland og "blandt de frugtbareste Dele af Jylland".⁴⁷ Den sydlige del af herredet består derimod af hedeslette. Endelig ligger Harboør sogn på hævet havbund.⁴⁸ Området er blevet beskrevet i flere artikler af Ellen Damgaard. Hun har især fæstnet sig ved de markante forskelle mellem 1700-tallets kyst- og hedeboender. Kystbøn-

derne satsede i høj grad på animalsk brug, især kvæg- og hesteavl, og de lod derfor store dele af jorden henligge til græsning. Desuden havde de en betydelig produktion af havre – der i stor udstrækning blev anvendt som dyrefoder. Der blev også dyrket byg, men for det meste kun for at dække gårdenes eget forbrug. Den animalske produktion var salgsorienteret. Der

Skodborg herred 1820. (Karl-Erik Frandsen: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, 1984, s. 84) Kortet omfatter ikke Harboør, da dette sogn i matrikulære anliggender var en del af Vandfuld herred.

blev leveret mejeriprodukter og svinekød til Lemvig, hvorimod kvæget blev afsat på markeder eller drevet sydpå med henblik på slagtning. En særlig fin salgsartikel var sorte heste, der var meget efterspurgt af militæret. Ellen Damgaard argumenterer også for, at nogle af gårdmændene i kystområdet specialiserede sig i bestemte grene af landbruget. Kystbønderne producerede meget lidt rug. Denne vare blev købt hos hedeboenderne, og nogle af hedesognene leverede også store mængder tørv. Til gengæld købte

hedeboenderne byg og havre hos gårdmændene ved kysten. Ellen Damgaard betoner, at mange af kystbønderne var temmelig velstående, og de gik ikke af vejen for at opkøbe fine tekstiler og sølvgenstande, når der var auktion hos egnens standspersoner.⁵⁰ Hedeboendernes livsstil var mere på det jævne.

Skodborg herred er et område, hvor selvejet vandt indpas på et meget tidligt tidspunkt.⁵¹ Fæsteformen var dog klart dominerende endnu i slutningen

Tabel 4. Formuefordeling i Skodborg herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Skodborg herred	188g (41%) 70h (83%)	104g (23%) 11h (13%)	81g (18%) 2h (2%)	37g (8%) 1h (1%)	19g (4%)	20g (4%)	7g (2%)	1g (<1%)	2g (<1%)	459g 84h	122g 57h
Lomborg sogn	15g (94%)		1g (6%)							16g	24g
Gudum sogn	7g (13%) 6h (75%)	12g (21%) 1h (13%)	13g (23%) 1h (13%)	8g (14%)	8g (14%)	3g (5%)	4g (7%)		1g (2%)	56g 8h	1h
Harboør sogn	19g (33%) 31h (89%)	21g (37%) 3h (9%)	9g (16%) 1h (3%)	3g (5%)	2g (4%)	3g (5%)				57g 35h	7g 11h

Kilde: RF. Lundenæs og Bøvling amter IV, Skodborg herreds protokol. Tabellen viser tallene for herredet som helhed samt for et hedesogn, et kystsohn og "havsognet" Harboør (der bl.a. udmærker sig ved et stort antal husmænd).

af 1780'erne, og i de fleste af hedesognene samt Harbør, Venø og kystsognet Nørre Lem var der stadigvæk ingen eller næsten ingen selvejere. Kun tre sogne – Tørring, Nørre Nisum og Gudum – havde solidt flertal af selvejere. Bortset fra Harbør var bebyggelsen præget af enkeltgårde, og i sammenhæng med dette kan der noteres en ganske betydelig spredning i hartkornstal. Gennemgående var gårdenes jordtilligende dog forholdsvis beskeden. De absolut laveste tal ses på Harbør, hvor kun to gårde rådede over mere end 3 tdr. htk.⁵²

Formueskattetallene viser også et klart skel mellem kystegnene og heden. I flere af kystsognene – især dem med stærk selvejerrepræsentation – finder vi adskillige bønder med en skattebetaling på over 2 rd, men der er dog kun ganske få over 5 rd. I hovedparten af de udprægede hedesogne – Bøvling, Næs, Flynder, Lomborg og Møborg – var der til gengæld kun ganske få bønder over 1 rd-grænsen, og alle fem steder tilhørte langt de fleste af de betalende gårdmænd gruppen på 24 sk eller derunder. Endvidere var andelen af ikke-betalere temmelig stor i flere af hedesognene, hvorimod der ikke ses en eneste ikke-betaler blandt de 56 gårdmænd i Gudum.

Modstillingen mellem kyst- og hedesogne er dog ikke helt entydig. Således havde hedesognet Fabjerg en formueprofil, der minder om kystsognene,

hvorimod der i et par af kystsognene – Tørring og Humlum – helt manglede gård- og husmænd i skatteklasserne over 2 rd. Hertil er dog at bemærke, at der boede et stort antal selvejere i Fabjerg sogn, hvorimod Humlum havde klar overvægt af fæstere.

Løjtinger og andre sønderjyder: Rise herred

Det er almindeligt kendt, at de sønderjyske landbrugere i 1700-tallet gennemgående var mere velstående end kongerigets bønder. Et af de sogne, der særlig er blevet fremhævet, er Løjt ved Åbenrå. Sognets økonomiske og sociale udvikling i 1700-tallet er blevet analyseret af Carsten Porskrog Rasmussen.⁵³ Han oplyser, at der blev indført arvefæste overalt i Aabenraa amt i 1704. Jorden i Løjt sogn er for det meste frugtbar, men så absolut bedst i Basmark, Skovby og Stollig i den østlige og sydlige del af sognet. Næsten alle landsbyer havde en betydelig spredning i gårdstørrelse. Sognet havde megen kornavl, men studeavlen betød væsentligt mere for sognets økonomi. Studeavlen foregik helt overvejende på de store gårde – og fortrinsvis i de sydlige og østlige landsbyer, hvor nogle af gårdmændene også selv optrådte som studehandlere. En del af gårdmændene opdrættede og handlede også med heste. Selv om landbruget var det ubestridte hovederhverv, spillede søfarten en vigtig rolle, idet 1/6 af befolkningen (ved folketællingen i 1769) havde deres udkomme som kaptajner, styrmænd eller

menige sømænd på Åbenrå-fartøjer. Endelig havde Løjt sogn en stor håndværksproduktion, især af linned.⁵⁴

Porskrog Rasmussen har studeret formueskattemandtallene fra 1789, og han påviser, at hele 49 gårdmænd havde formuer på 1000 rd eller mere.⁵⁵ De rige gårdmænd var overvejende at finde i de tre syd- og østlige landsbyer (her lå gårdmændenes gennemsnitsformuer faktisk på omkring 1000 rd), hvorimod arvefæsterne i Nørby og Bodum mod nord og vest kun havde gennemsnitsformuer på hhv. 467 og 321 rd. Sognets største formue tilhørte

ejeren af den berømte Fladstengård;⁵⁶ hun var god for 5000 rd. Blandt skipperne og rederne var der stor formuespredning. I "søfartens overklasse" finder vi bl.a. skipper Lauritz Holdt, der ejede en beskeden gård, men havde part i tre Åbenrå-fartøjer. Han angav en formue på knap 4500 rd.

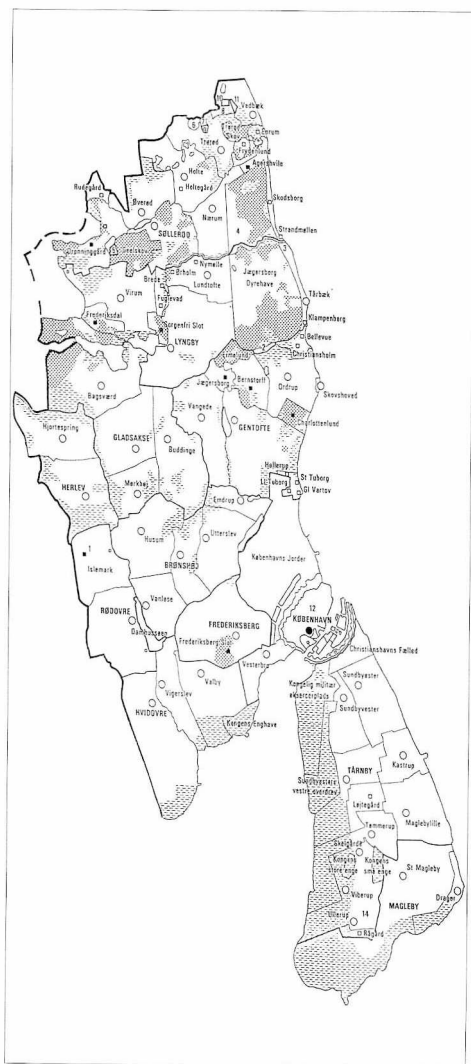
Som det fremgår af tabel 5, lå gårdmandsformuerne i Løjt ganske vist langt over, hvad vi hidtil har set, men man skal heller ikke overse, at ca. 1/3 af sognets gårdmænd enten var uformuende eller angav formuer på 400

Tabel 5. Formuefordeling i Rise herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Rise herred	20g (5%) 48h (64%)	12g (3%) 12h (16%)	19g (5%) 2h (3%)	83g (21%) 7h (9%)	74g (19%)	105g (27%) 4h (5%)	44g (11%) 2h (3%)	19g (5%)	11g (3%)	387g 75h	23g 52h
Løjt sogn	7g (5%) 6h (60%)	4g (3%)	8g (6%) 1h (10%)	17g (13%)	24g (18%)	33g (25%) 2h (20%)	27g (20%) 1h (10%)	9g (7%)	4g (3%)	133g 10h	11g 32h
Bjolderup sogn	7g (8%) 4h (57%)	7g (8%) 2h (29%)	4g (5%)	23g (27%) 1h (14%)	12g (14%)	18g (21%)	10g (12%)	3g (4%)	1g (1%)	85g 7h	4g 3h

Kilde: Rev. regnskaber, Aabenraa amtsregnskab 1789, Mandtals- og skatteprotokol for Aabenraa amt. I tallene for Bjolderup sogn er her også inkluderet tallene for Bolderslev fogderi. Til gårdmandsgruppen er henregnet alle ejere af toftbol (selv om dette kan diskuteres). Husmandsgruppen består af kådnere.

rd eller derunder. Tabellen viser også, at Løjt lå højt i forhold til de øvrige

Sokkelund herred 1820. (Karl-Erik Frandsen: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, 1984, s. 49).

sogne i Rise herred, herunder hedesognet Bjolderup. Men Bjolderup – og dets nabosogne – hævdede sig unægtelig ganske flot sammenlignet med hovedparten af kongerigets sogne.

Leverandører til det københavnske marked: Sokkelund herred

Vi slutter, hvor vi begyndte denne lille
odysseé – på Sjælland. Det sjællandske
skattebetalingsmønster var nemlig
ikke så ensartet endda. For i områ-
derne nær ved København kan man
iagttage nogle af de højeste skattetal i
hele landet. Det er et velkendt fæno-
men, at en hovedstad kan virke sti-
mulerende på landbruget i dens op-
land, og Begtrup bemærkede da også,
at det havde store fordele at eje en
bondegård i nærheden af København.
Bonden kunne således "beholde sit
Korn, Høe og Halm til den Tid af Aa-
ret, Prisen er højest, og de onde Veje
forbyde de længere fraliggende at
komme til Torvs". Og han "kan ud-
bringe mere af sit Mejerie og Smaa-
kreature, ved daglig at kunde føre til
Byen Melk, Fløde, Æg, Kyllinger m.v.,
og tage Gjødskes tilbage paa de sam-
me Vogne, samt hvad Kjøbmandsvare
af Sild, Tjære, Jern m. v. han be-
høver". Der var dog også ulemper ved
at bo så tæt ved hovedstaden – bl.a. de
højere lønninger til tjenestefolk.⁵⁷

Amager-bønderne er så ubetinget de bedst kendte leverandører til det københavnske marked. De satsede først og fremmest på mejeridrift og

avl af køkkenurter. Hvad mejeriprodukterne angår, var bønderne fra Gentofte sogn dog næsten lige så store – og i øvrigt også mere populære – leverandører.⁵⁸ Derimod havde Amagerfolkene en særstatus med hensyn til grønsager. Alene i 1798 blev der ført næsten 20.000 læs Amager-kål til hovedstaden – foruden kartofler, løg, agurker m.v. En del af grønsagerne blev købt af sjællandske bønder, og Amager-folkene solgte også køkkensa-

ger til borgerne i Helsingør, Roskilde og andre sjællandske købstæder.⁵⁹

Grønsagsproduktionen havde oprindeligt været en hollandsk specialitet, men den danske befolkning på Amager havde forlængst taget ved lære. Der kan dog ikke være tvivl om, at beboerne i "Hollænderbyen" – Store Magleby – stod for en ganske betragtelig del af den samlede torveleverance. Efterkommerne efter de hollandske ind-

Amagerfolkenes særlige skikke og levevis har givet stof til mange topografiske skildringer. Erich Pontoppidans *Den danske Atlas* (Tomus II, 1764, repr. 1969) indeholder således en fyldig beskrivelse af befolkningens sprog (der betegnes som "en Miskmask af Hollandsk, Plattysk og Dansk"), administrative forhold, klædedragt, madvaner og "Leege". Redegørelsen suppleres af denne illustration af fire Amagerfolk i deres stadstøj (s. 217ff).

vandrere havde nemlig i tidens løb opkøbt en hel del gårde i nabosognet Tårnby, så i 1789 rådede de 59 Store Magleby-gårdmænd i alt over 456 tdr. htk. (dvs. 7,7 i gennemsnit).⁶⁰ I løbet af 1700-tallet foregik der også en betydelig opsplitning af gårdene i flere af landsbyerne i Tårnby sogn, navnlig Sundbyøster og Sundbyvester. Ligeledes blev der opført et stort antal huse i Sundbyerne. Omkring 1800 havde

Sundbyøster således 45 smågårde, men kun 4-5 gårde på mere end 5 tdr. htk.⁶¹ Begtrup gjorde da også opmærksom på, at Amager nok havde enkelte særdeles rige gårdmænd, men at hovedparten af øens bønder faktisk var "meget uformuende".⁶²

Fra omkring 1760 var selvejet almindeligt udbredt på Amager.⁶³ I den øvrige del af Sokkelund herred opnåe-

Tabel 6. Formuefordeling i Sokkelund herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Sokkelund herred	10g (2%) 131h (41%)	21g (5%) 86h (27%)	33g (7%) 48h (15%)	46g (10%) 20h (6%)	66g (15%) 7h (2%)	125g (28%) 13h (4%)	56g (12%) 5h (2%)	32g (7%) 1h (<1%)	61g (14%) 8h (3%)	450g 319h	33g 178h
Brønshøj sogn		1g (2%) 3h (75%)	1g (2%)	1g (2%) 1h (25%)	9g (15%)	39g (64%)	9g (15%)	1g (2%)		61g 4h	3g 12h
Gentofte sogn	5h (21%)	5h (21%)	1g (3%) 5h (21%)	2g (5%) 3h (13%)	3g (8%)	11g (28%) 1h (4%)	7g (18%)	6g (15%)	10g (25%) 5h (21%)	40g 24h	3g 15h
Tårnby sogn	8g (8%) 114h (49%)	13g (12%) 57h (25%)	14g (13%) 32h (14%)	14g (13%) 13h (6%)	5g (4%) 4h (2%)	11g (10%) 6h (3%)	16g (14%) 4h (2%)	13g (12%) 1h (<1%)	18g (16%) 1h (<1%)	112g 232h	1g 21h
Store Magleby	1h (5%)	3g (5%) 5h (25%)	5g (9%) 5h (25%)	2g (3%) 1h (5%)	7g (12%) 2h (10%)	6g (10%) 5h (25%)	3g (5%) 1h (5%)	7g (12%)	25g (43%)	58g 20h	1g 13h

Kilde: RF. Københavns amt I, Sokkelunds herreds protokol og Amagerlands protokol. I herredstallene er her udeladt tallene fra Frederiksberg sogn og fra Dragør (Store Magleby sogn).

de bønderne arvefæste i 1766 (for de tidligere fæstebønder i det københavnske rytterdistrikt) og i 1767 (for bønderne på J.H.E. Bernstorffs gods i Gentofte sogn). De Bernstorffske bønder havde et hartkornstilligende på hhv. 6.5.2.0 (Ordrup), 8.4.1.0 (Vangede) og 9.0.1.0 (Gentofte); for de øvrige bønder i Sokkelund herred lå gennemsnittet på 7.7.3.1.⁶⁴ Der var altså gennemgående tale om forholdsvis store gårde.

I tabel 6 har jeg udeladt Frederiksberg sogn og Dragør, der begge havde karakter af bymæssig bebyggelse. Tallene for resten af Sokkelund herred viser, at hele 28% af de betalende gårdmænd tilhørte formueklassen 600-1000 rd, men der var endnu flere – nemlig 33% – som havde formuer på over 1000 rd. Derimod angav kun ganske få gårdmænd at have formuer på 50 rd eller derunder, og antallet af ikke-betalere var heller ikke særlig stort. Husmændene var spredt over langt flere formueklasser, end vi har set i de andre herreder. 34 husmænd – eller 11% af alle betalende husmænd – angav således formuer på mere end 400 rd. De 24 boede på Amager (fortrinsvis i Sundbyerne, Tårnby eller Store Magleby landsbyer); de resterende var for det meste kromænd eller traktører.⁶⁵

Det er først og fremmest Brønshøj- og Gladsaxe-gårdmændenes fortjeneste, at formueklassen 600-1000 rd er svulmet så kraftigt op. I Brønshøj tilhørte

39 af 61 gårdmænd denne gruppe; i Gladsaxe drejede det sig om 29 ud af 49. Det egalitære princip var så udbredt i Brønshøj, at man et sted i protokollen ser 15 gårdmænd på stribe svare 3 rd 84 sk. Det er vist ikke helt urimeligt at antage, at de har rettet sig ind efter hinandens angivelser! Det bør dog bemærkes, at der også i Hvidovre, Rødovre, Herlev og Gentofte sogne var temmelig mange gårdmænd, der angav formuer på 600-1000 rd. I Lyngby og Søllerød, derimod, var formueklassen 400-600 rd den mest udbredte. Tårnby sogn udmærker sig ved en usædvanlig jævn fordeling af gårdmænd på de enkelte formueklasser. Det dækker imidlertid over en del forskelle mellem landsbyerne: I Sundbyvester blev hele 19 af de 23 gårdmænd noteret for mere end 1000 rd, hvorimod 14 af de 16 gårdmænd i Maglebylille og 13 af de 22 i Sundbyøster havde formuer på 400 rd eller derunder. Endelig er Store Magleby noget helt for sig selv, idet ikke færre end 25 af de 59 gårdmænd i landsbyen angav formuer på mere end 2000 rd – og 10 af disse mere end 4000 rd. Rekordens stod Chrilles Bekker for; han skal have ejet for 8000 rd.

De mistænkelige

Som det er fremgået, giver skatteliisterne fra 1789 indtryk af endog meget store formueforskelle fra landsdel til landsdel. Fx. udgør andelen af ikke-betalende gårdmænd kun 1% af alle registrerede gårdmænd i Vends her-

red; i Rise og Sokkelund herreder ligger tallet på hhv. 6 og 7%, på Samsø er det 15% og i Skodborg og Løve herreder hhv. 21 og 27%. Formuespredningen er mindre, når vi holder os inden for grænserne af det enkelte herred, men også på dette niveau er der markante forskelle. Det er tydeligt – og naturligt – at udbredelsen af selveje spiller en væsentlig rolle for skatteniveauet. Men i flere tilfælde har det også været muligt at påvise klare sammenhænge mellem jordens frugtbarhed og formueangivelserne. Og vi har set en række eksempler på store formueangivelser i områder, hvor vi ved, at mange bønder havde gode indtægter ved handel eller søfart.

Alligevel er det rimeligt at stille spørgsmål ved formueangivelsernes troværdighed. Der er jo trods alt tale om selvangivelser, der bygger på usikre skøn. For at undersøge dette problem nærmere har jeg gennemgået anmærkningerne i en række herredskommisioner. Som tidligere nævnt havde herredskommisionen til opgave at gøre bemærkninger til de angivelser, som den fandt urigtige eller tvivlsomme. Amtskommisionen indkaldte da den mistænkelige person til en venlig samtale, der ofte mandede ud i, at skatteyderen nu pludselig mente at være i besiddelse af en væsentlig større formue end tidligere angivet.⁶⁶

Herredskommisionen i Skodborg herred var usædvanlig flittig til at gøre brug af anmærkningsfeltet. Ru-

brikken blev bl.a. taget i anvendelse ved en af egnens mest fremtrædende mænd, Sr [!] Christen Jensen Breinholt, der ejede gårdene Breinholt og Østerby i Humlum samt Kongensgård i Nørre Nisum. Han angav en formue på 3000 rd. Men da "Manden sidder med store Eyendomme og ansees meere formuende", lod man "ham kalde, og oplyste ham nøyere om forordn: bydende, da indsaae hand feyl i ansetning af sine Eyendommers værdie, og da hand ey vilde afhænde samme for 4000 Rd, saa erklærede hand fornøden ... at svare 5 Rd til, til sammen 20 Rd som eragtes passende".⁶⁷

Christen Lassen i Resen skulle have været endnu rigere - ja herredskommisionen mente, at han "eyede vel 10/m [10.000?] Rd, og derover". Kommisionen vidste godt, at enken havde måttet udbetale en del penge i forbindelse med skiftet, men hun havde "betydeligere tilbage" end de 400 rd, hun angav over for kommisionen. Kommisionen mente, at hun egentlig burde beedige sin angivelse, men det ville blive temmelig problematisk, da "hun forekom os at have sinds skrøbelighed". Sagen blev forelagt for Rente-kammeret, hvor man fandt, at "det ikke synes passende efter de anførte Omstændigheder, at paalægge Enken Eed". Ved en senere lejlighed vedgik hun dog selv, at hun ud over de 400 rd også ejede 1998 rd, der var udlånt til Sr Breinholt på Thyholm. Enken kom derfor i alt til at bøde 12 rd i skat.⁶⁸

Heller ikke selvejereren Rasmus Christensen på Bjerregaard i Rom virkede helt troværdig, da han angav sin formue til 600 rd. Herredskommissionen vidste nemlig godt, at manden “for et aars Tiid siden eyede 12 a 1600 Rd”. Over for amtskommissionen indrømmede Christensen, at “Formodningen om hands Formue kunde være icke ugrundet, førend hand for et pr Aar siden, blev gift”. Men hustruen havde haft en stor gæld, som han havde været nødt til at betale. Den særdeles velorienterede amtskommission var udmærket bekendt med denne omstændighed. Christensen erkendte dog at have uvisse tilgodehavender på omkring 200 rd, og han accepterede derfor at betale yderligere 1 rd i formueskat, “og forresten bad hand, at Commissionen, om den tvivlede, vilde bestemme hands afgift, som hand hellere vilde uudreede, hvormeget det end var, end gjøre Eed for en angivelse som kunde have Feyl som hand ey kiendte”. Herefter havde amtskommissionen ikke andet valg end at godtage mandens forklaring!⁶⁹

Der var åbenbart også familiemæssige grunde til, at gårdfæsteren Peder Jensen i Flynder kun angav en formue på 50 rd. Alle vidste, at han havde penge på kistebunden, men “hand attraer at dølge Formuen for at unddrage den fra sine Stedbørn”, hævdede herredskommissionen, og den fandt det derfor “fornøden at hands eedelige Forklaring høres”. Det blev der dog ikke brug for: ved mødet med amts-

kommissionen erklærede Jensen at være i besiddelse af 600 rd. Og derved blev skattebeløbet forøget fra 24 sk til 3 rd!⁷⁰

Herredsprotokollerne indeholder kun ganske få oplysninger om værdiberegning af selvejergårdene. Men notitsen vedrørende Mikkell Jacobsen på Tangsgaard i Gudum kaster lys over dette spørgsmål. Jacobsen angav en formue på 400 rd, hvilket forekom mistænkeligt lavt. Til herredskommissionen forklarede han, at han havde takseret sin gård – på 10 tdr. hartkorn – til 50 rd tønden. Men “hver tønne er 100 á 150 Rd værd”. Jacobsen hævdede imidlertid, at han ikke “kunde taale meere end angivet”. Senere kom han dog til den overbevisning, at formuen – efter fradrag af 1000 rd gæld – snarere måtte beløbe sig til 600 rd. Således blev statskassen beriget med yderligere en rigsdaler.⁷¹

Skodborg herred havde også sine formuende karle – ligesom så mange andre herreder i øvrigt. En af dem var Poul Christensen, der tjente hos en gårdfæster i Rom. Mens principalen nøjedes med at angive en skat på 60 sk, erklærede Christensen sig villig til at betale 3 rd. Men det var for lidt, fandt herredskommissionen, der mente at vide, at manden var god for ca. 2000 rd. Hertil svarede karlen, at han var villig til at beedige sin angivelse, hvis han blev bedt om det. Men han blev åbenbart blød i knæene, da amtskommissionen henvendte sig. For

nu indvilgede han i at betale yderligere 5 rd – hvad der må betyde, at han har haft en formue på 1600 rd.⁷²

Der var naturligvis også problemer med selvangivelserne andre steder end i Skodborg herred. Her følger nogle eksempler. Vendsyssel rangerede gennemgående meget lavt med hensyn til formuer, men der var visse undtagelser. En af dem var gårdmand

Der er bevaret relativt meget inventar fra Lemvig-egnens bondebrug fra 1700-tallet. Mange af genstandene vidner om solid velstand. Dette skab fra midten af 1700-tallet stammer fra en selvejergård i Hygum. Det har været nedarvet gennem flere generationer, men befinder sig nu på Lemvig museum. Skabet minder meget om sønderjyske og nordtyske bondeskabe, og det er ikke tilfældigt. For den vestlige Limfjordsegn har i århundreder haft tætte økonomiske kontakter til området syd for Kongeåen. (Meddelt af Ellen Damgaard, Lemvig museum).

Christen Sørensen i Vange (Torslev sogn), der “efter Rygte” havde 6-8000 rd. Han benyttede sig af muligheden for at indlevere en forseglet kuvert, som herredskommissionen skulle lade gå videre til amtskommissionen. Her viste det sig, at manden “kun” havde erklæret sig villig til at betale 10 rd. Han blev derfor indkaldt og orienteret om forordningens ordlyd, hvorefter han accepterede at betale yderligere 10 rd.⁷³

Fra Odsherred er der et eksempel på, at herredsfogeden benyttede sin embedsviden til at “fange” en bonde i en urigtig angivelse. Mikkelt Johansen fra Klint (Højby sogn) hævdede i første omgang, at hans formue “ikkun bestod i 200 Rdr”. Men herredskommissionen gjorde opmærksom på, at han i skøde- og panteprotokollen var registreret som kreditor af et beløb på 165 rd. Johansen måtte da gå til bekendelse og indrømme, at hans virkelige formue beløb sig til 600 rd.⁷⁴ Samme beløb nåede fæstegårdmand Lars Andersen i Kiltenis frem til, da han havde fået tænkt sig grundigt om. Ved den første angivelse havde han erklæret sig villig til at betale 16 sk, hvortil herredskommissionen bemærkede, at “han er bekendt for at baade have udlaant Penge og at være den rigeste mand i Sæbye Sogn”. Nogle dage efter meldte den dårlige samvittighed sig; Andersen kom selv og sagde, at “han var kommen i bedre Tanker”. Nu ville han gerne betale 3 rd. Ingen af hans bysbørn betalte mere end 24 sk.⁷⁵

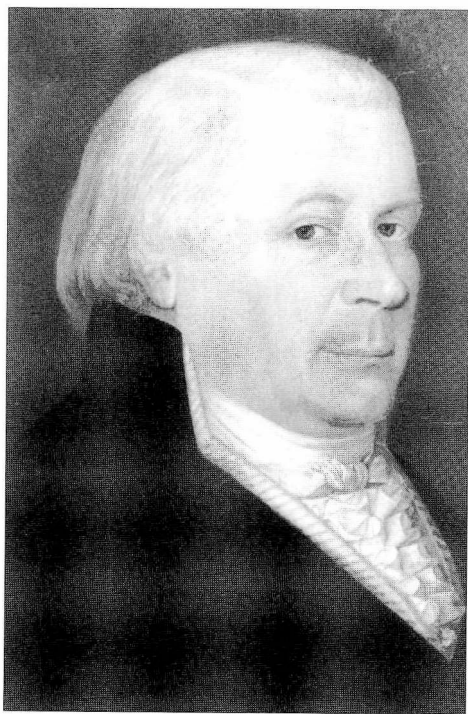
Men der var også nogle sjællandske "rigmandsbønder", der forsøgte at smyge sig helt uden om skattebetalingen. En af dem var gårdmand Hans Pedersen, Helvigmagle (Glim sogn). Hans angivelse "formeenes urigtig, da Rygtet endog siger, at han i dette Foraar har solgt Foeder for 100 rd", bemærkede herredskommissionen. Over for amtskommissionen accepterede han at betale 48 sk.⁷⁶ Husmand Johan Sørensen i Vejle (Ferslev sogn) rejste bort, da sognefogeden tilsagde ham at møde for herredskommissionen. Men husmanden måtte snart sande, at det ikke er så let at slippe ud af myndighedernes klør – og slet ikke, når de er ude i et fiskalt ærinde. Sørensen, der "har Ord for at have Formue, har Kiør ude paa Leje, og handler med Qvæg", måtte senere på året give møde hos amtskommissionen.⁷⁷ Han slap dog ganske godt fra samtalen. Sørensen "paastod ikkun at eye 2 Kiør til Værdie 20 rd", og da han skyldte 8 rd til herskabet for husleje og skatter, beløb hele formuen sig til sølle 12 rd. Han tilbød derfor at betale 8 sk – og det accepterede amtskommissionen. Endnu bedre gik det for gårdmand Niels Bentsen i Eggeslevmagle. Han havde ikke angivet noget til trods for, at han var "bekiendt Formuende". Hos amtskommissionen blev han "i steden for Eeds Aflæggelse anbudet at erlægge ... Seks Skill". Det var et tilbud, han ikke kunne sige nej til!⁷⁸

Den genstridige enke i Ålsbo
Indtil nu har vi kun stiftet bekendt-

skab med bønder, der blev grebet i at sætte formuen for lavt. Men det modsatte kunne også finde sted. Karl Peder Pedersen har påvist, at nogle fynboere i 1762 valgte at betale ekstraskat, selv om de var så fattige, at de havde mulighed for at slippe fri. For det gav status i lokalsamfundet at have god økonomi. De pågældende personer ærgrede sig grundigt nogle år senere, da det viste sig, at ekstraskatten – til trods for sit navn – var kommet for at blive.⁷⁹ Om den dyrekøbte erfaring havde lært bønderne at være mindre ærekære i 1789, er et åbent spørgsmål. Imidlertid indeholder de vestfynske skatteprotokoller et interessant eksempel på, at en bonde insisterede på at betale en høj formueskat, selv om herskabet var af en ganske anden opfattelse.

Over for kommissionen i Vends herred erklærede Jep Nielsens enke i Ålsbo sig rede til at svare 10 rd 48 sk. Næststørste skatteyder i Ålsbo var gårdmand Poul Andersen, der angav et skattebeløb på 7 rd 69 sk. Hovedparten af de øvrige bønder i landsbyen opgav mindre end 1 rd.⁸⁰ Selvangivelserne fremkaldte et vredesudbrud hos godsejeren, Lorents Cederfeld de Simonsen til stamhuset Erholm-Søndergårde. I et brev af 25.6.1789 protesterede han "i kraftigste Maade imod ald den Angivelse som skeer til min Fornærmelse af afgangne Jeppe Nielsens Enke ... og af Povel Andersen". Godsejeren gjorde opmærksom på, at de to gårdbrugere kun ejede bygnin-

gerne, hvorimod jorden og besætningen hørte under godset. Cederfeld de Simonsen havde da også medtaget dem i sin egen formueangivelse.⁸¹ Jep Nielsens enke var imidlertid ikke sådan at bide skeer med: hun stod

Lorents Cederfeld de Simonsen, der var uddannet som jurist, ejede Erholm-Søndergårde fra 1777 til sin død i 1822. Karl Peder Petersen har i sin bog om vestfynske fæstebønder betegnet ham som en "overordentlig omhyggelig og flittig" administrator. Behandlingen af Jep Nielsen-sagen falder godt i tråd med denne karakteristik. (Maleri på Erholm, gengivet med tilladelse fra hofjægermester Hans Cederfeld de Simonsen).

fast på, at hun ville betale de 10 rd 48 sk! Sagen blev nu forelagt Rentekammeret, hvor man resolverede, at "Formue Afgiften af den omtvistede Eiendoms Værdie bør ikkun af een af Parterne erlægges". Stamhusbesidderen skulle derfor "foreviise de af ham paa-beraabte Domme" for amtskommissionen, "og naar deraf erfares, at samme hiemler ham det meerbemeldte Jeppe Nielsens Enkes Gaard tilligende Hartkorn af Ager, Eng og Skov, bliver udi den for hende beregnede Formue Afgift at afdrage Afgiftens Beløb af berørte Eiendoms Værdie".⁸²

Som man måske kan fornemme, var konflikten om retten til at betale formueskat kun sidste fase i en langvarig trætte mellem herskabet og gårdbrugerne i Alsbo. Konflikten tog sin begyndelse, da Cederfeld de Simonsen i 1784 magesiftede sig til Billeskov hovedgård med tilhørende bøndergods. Bønderne havde hidtil været vant til at svare hoveriafgift i form af penge, men den nye godsejer krævede en arbejdsindsats af dem. Jep Nielsen reagerede – først ved at klage til amtmanden og siden ved at rejse sag mod herskabet. Ved Båge-Vends herredsting fremlagde han en række skøder (det ældste skal have været fra 1507!), der angiveligt viste, at han var selvejer. Cederfeld de Simonsen havde kun ret til herligheden, påstod han. Stamhusbesidderen måtte derfor – ifølge Danske Lov 3.12.4 – kun pålægge ham 1/4 hovning, dvs. en fjerdedel af, hvad en fæstebonde skul-

le yde. Cederfeld de Simonsen svarede igen ved at fremlægge et omfattende skødemateriale tilbage til Frederik den 3's tid. Ligeledes kunne han hen-vise til Jep Nielsens fæstebrev fra 1773 og skifterne efter de foregående fæstere på gården. Tinget afgjorde, at stamhusbesidderen havde ejendoms-ret til gårdens grund, og at Jep Nielsen derfor havde pligt til at udføre en hel gårds hovning. Men retten erkendte også, at Jep Nielsen ejede gårdens bygninger såvel som de huse, der var blevet opført på grunden – og han havde også ret til at modtage fæsteaf-giften fra de pågældende (fire) hus-mænd.⁸⁴

Jep Nielsen lod sig imidlertid ikke slå ud. Han ankede sagen til landstinget, der dog nåede til samme afgørelse som hjemtinget.⁸⁵ Da Jep Nielsen døde i april 1789, og gården fik besøg af en vurderingsmand fra godset, stod enken frem og sagde, at der skam ikke var behov for nogen bo-registre-ring af hendes gård. For sagen mel-lem hende og herskabet var slet ikke bragt til ende endnu; den var nemlig anket til Højesteret!⁸⁶ Vurderings-manden lod sig ikke gå på, men nøje-des alligevel med at registrere boet – vurderingen kunne åbenbart foreta-ges ved en senere lejlighed. Der blev dog ikke brug for dette, da enken se-nere på året opnåede tilladelse fra kongen til at sidde i uskiftet bo.

Højesterets afgørelse faldt den 13.10.90. Retten tilsluttede sig de la-

vere instansers opfattelse af spørgs-målet om ejendomsretten. Højeste-retsdommerne lagde imidlertid også vægt på forordningen af 13.8.1773 og fastslog derfor, at den nye husbond ikke kunne pålægge bonden mere ho-veri, end denne hidtil havde udført. Følgelig kunne Jep Nielsens enke "ik-kun ... være pligtig til Erholm at for-rette saa meget Hoveri i det højeste, som ifølge Fæstebrevet af 12 Junii 1773 til Billeschou af en fuld Gaard kunde fordres, saafremt hoveriet af en fuld Gaard til Erholm maatte være større end til Billeschou". Som en af dommerne bemærkede: "Lider Er-holm derved, bliver det dens Eyers egen Sag".⁸⁷ Reformtidens "bondeven-lighed" havde tydeligvis også fundet vej til landets højeste domstol.

De Bernstorffske bønder

Renteskriverkontorernes embedsmænd modtog adskillige forespørgsler ved-rørende skatteydere, der stod fast på deres angivelser, selv om de var alt for lave. Nogle af de mest interessante handler om Bernstorffs arvefæstere i Gentofte sogn. Den 10.8.1789 indbe-rettede kommissionen for Køben-havns amt, at mange af bønderne i Tårnby, Store Magleby og Gentofte sogne havde angivet for små tal i for-hold til den værdi, som deres ejen-domme "for nærværende Tiid kan an-sees at være i". Amager-bønderne havde "godvillig" forhøjet deres takster, men kun en enkelt af Gentofte-folkene havde gjort det samme. Kommissio-nen havde ellers indhentet oplysnin-

ger fra retten i Ballerup om de priser, der var opnået ved de seneste ejendomshandler i Gentofte sogn. "Man har ved denne Beregning ansadt Hartkornet til 300 rd pr Tønde,⁸⁸ Gaardene efter deres egen Bestemmelse og Besætningen af Kiør og Heste, saaledes, nemlig: en malke Koe til 16 rd, og en Arbejdsdygtig Hest for 20 rd". Nu fandt amtskommissionen det rimeligt at forespørge, "om det kan være Gjentofte Sogns Jordejere tilladt, at beregne og angive deres Ejendomme for den Værdie, som de selv finder sig tilbøvelige at ansette samme for".⁸⁹

Rentekammerets svar forelå fem dage senere. Kammeret kunne blot meddele, at "Efter Forordningens 5 Post er det vel enhver tilladt selv at anslaae hans Eiendomme til Værdie ... men dette skal ... skee paa Ærlig Troe og Love, og saa rigtigen, som han med god Samvittighed og under sin Eed, naar forlanges, kan bekræfte ... *Kommissionen kan saaledes ikke taxere Vedkommendes Eiendomme* [min fremhævning, JM]".

Der foreligger ingen reaktion på dette brev, men i en ny skrivelse af 16.2.90 fastslog Rentekammeret, at gårdmændene i Gentofte havde pligt til at aflægge ed, hvis deres angivelser blev anset for utroværdige.⁹⁰ 6 1/2 (!) måned senere blev arvefæsterne indkaldt til møde hos amtskommissionen. Her stod de endnu en gang fast på deres angivelser, men ikke nok med det: de

nægtede også at aflægge ed for kommissionen! Flere af gårdmændene sagde dog, at de gerne ville aflægge ed, blot det i stedet skete ved Ballerup birketing ... "I Anledning heraf maae vi derfor tjenstligst forespørge os, om hvorleedes der skal forholdes med de ommeldte Bønder", lød den frustrerede kommentar fra amtskommissionen. Rentekammeret havde ikke meget at stille op over for denne genstridighed. Kammeret krævede dog, at "bemeldte Bønder og Beboere blive tilholdt enhver især at gjøre skriftlige Angivelser, hvilke Vi forvente Os tilstillede saasnart mueligt med Commissionens Betænkning om hver især hvorefter vores nærmere Resolution kan forventes".⁹¹

Nu tog sagen en ny og overraskende vending. I en skrivelse til Rentekammeret af 14.10.90 gjorde grev Bernstorff opmærksom på, at han allerede i sommeren 1789 havde opkrævet en del af formueskatten på Bernstorff gods, "for saavidt Bøndernes Angivelser vare mig bekiendte" – det drejede sig i alt om 5-600 rd. Han ville meget gerne aflevere pengene til den kongelige kasse, men det havde endnu ikke været muligt, fordi skatteprotokollen ikke var blevet færdig, "ligesom jeg endnu til dato ey har erholdt nogen Efterretning om Formueskattens Beløb paa bemeldte mit Gods". Denne forespørgsel fra landets førsteminister kunne Rentekammeret naturligvis ikke sidde overhørig. Amtskommissionen fik besked om snarest muligt at bringe regnskaberne til afslutning og

indsende materialet til kammeret, "saa meget mere som Regnskaber for næsten alle de øvrige Amter er for længst indleverede".⁹²

Gentofte-folkenes skriftlige angivelser (se ovenfor) blev indsendt den 30.11.90. I følgebrevet til Rentekammeret oplyste amtskommissionen, at

Jeg, Underskrevne *Niels Nielsen gårdmand i Gentofte* angiver mig herved, i Følge Forordningen af 11 Martii 1789, som paabyder $\frac{1}{2}$ Procent af Formue, at erlægge til den Kongelige Kasse af min Formue i Afgift *24de Rdlr. 72 Sk.*, hvilkken Sum er saa høit ansat, at jeg, efter mit bedste Vidende, ikke er pligtig, i Overensstemmelse med bemeldte Forordning, at erlægge mere af alt det, jeg eier i Penge, og Penges Værd, naar min Gæld fradrages, og de Ting undtages, som Forordningen befrier for denne Afgift.

At denne min Angivelse er i alle Maader sandfærdig, og intet fordulgt, eller anderledes til Værdie anslaaet, end meer- bemeldte Forordning foreskriver, dette forsikrer jeg herved paa Ære og Samvittighed, og saaledes, som jeg drifter mig til, og herved tilbyder, med Lovens Eed, om, og naar forlanges, at bekræfte.

Gentofte den 12de Septbr 1790

Niels N. Nielsen
T. N. N.

I september 1790 udbad Rentekammeret sig en skriftlig selvangivelse fra hver af de genstridige gårdmænd i Gentofte sogn. Med 24 rd 72 sk stod gårdmand Niels Nielsen for en af de største angivelser. (RF. Københavns amt I).

endnu en af gårdmændene havde accepteret at betale et større beløb, men de andre var ikke til at rokke. I øvrigt kunne den stadig mere mismodige kommission berette, at en gård, der havde tilhørt kaptajn Baggesen, nyligt var blevet solgt for 7500 rd – hvad der lå langt over den formue, som kaptajnen havde angivet året forinden.

Nu var tålmodigheden ved at være opbrugt i Rentekammeret. Kammeret meddelte kommissionen, at da forordningen “tillader enhver at gøre Beregning over sin Formue og Tilstand ... uden speciel at opgive denne sit Boes Forfatning, og det Bernstorffske Godeses Bønder nu skriftlig haver gjort deres Angivelser i Forordningsmessig Form”, fandt man ikke “nogen tilstrækkelig Grund til at pålægge dem ved Eed at bekræfte Angivelsernes Rigtighed [!], saa maae det ved disse skriftlige Angivelser have sit Forblivende”. Og så fik amtskommissionen i øvrigt en næse for at have trukket sagen så meget i langdrag!⁹³ Det synes ikke ligefrem at have skadet de Bernstorffske gårdmænds sag, at de havde en af rigets mægtigste mænd som godsejer ...

Konklusion

Denne artikel har haft som hovedformål at klarlægge, hvorvidt formueskattemandtallene fra 1789 kan anvendes til en kortlægning af rige og fattige regioner og subregioner i 1700-tallets Danmark. Materialet er i sin natur temmelig problematisk. Der er tale om selvangivelser, som nødvendig-

vis må indeholde en del usikre skøn. Dertil kommer, at bohave og husgeråd var fritaget for beskatning – ligesom arvefæste- og selvejergårde, der var erhvervet siden 1779. Gennemgangen af anmærkningsrubrikkerne i herredsprotokollerne og af skattekommissionernes brevveksling med Rentekammeret viser da også, at tallene langt fra altid fortæller den fulde sandhed om skatteydernes vilkår. Mange har givetvis undervurderet deres formue, men omvendt har nogle personer måske – af prestigemæssige årsager – følt sig tilskyndet til at overdrive deres økonomiske tilstand. Der er også tydelige tendenser til “lokale formue- og beskatningsniveauer”. Et eksempel på dette er Brønshøj, hvor hele 15 gårdmænd angav at være i besiddelse af en formue på 775 rd. I en situation, hvor bonden ikke havde overblik over alle sine aktiver og passiver, har det været naturligt at angive det samme beløb som naboen – hvis man ellers følte, at man lå på nogenlunde samme niveau.

Undersøgelsen viser imidlertid også, at mange herredskommissioner levede op til kravet om at forholde sig kritisk over for skatteydernes angivelser, og nogle anmærkningsrubrikker giver særdeles nyttige oplysninger om den økonomiske adfærd hos nogle af de rigeste bønder. Der synes dog at være en del forskel på, hvor nidkært de enkelte herredskommissioner har varetaget deres hverv.

Som man kunne vente, sætter udbredelsen af arvefæste og selveje et

stærkt præg på tabellerne over formuefordeling i de enkelte regioner. Af de seks undersøgte herreder var arvefæstet og selvejet mest udbredt i Sokkelund og Rise herreder, efterfulgt af Skodborg og Vends. Det er da også disse regioner, der rangerer højest i formueskat, og den omstændighed, at Sokkelund herred indtager den absolutte førerposition, hænger klart sammen med de høje jordpriser i dette område.

De fleste af herredsundersøgelserne peger imidlertid også på en positiv korrelation mellem jordkvalitet og formueforhold. Det bedste eksempel i så henseende er vel nok Samsø; fæstevilkårene var de samme overalt på øen, men formuerne lå markant lavere i det temmelig ufrugtbare Nordby sogn end i de fire sogne på sydøen. Der er dog også påvist enkelte klare afvigelser fra denne sammenhæng – bl.a. det frugtbare, men tilsyneladende ret fattige Gamborg sogn i Vends herred.

Endvidere er formuefordelingerne i de seks herreder blevet sammenholdt med udsagn fra datidens skribenter og senere tiders forskere om bøndernes økonomi. Resultatet har været ganske positivt. Flere af de områder, hvor mange bønder vides at have tjent godt på handel eller søfart, har således vist sig at rangere temmelig højt i formueskat.

Så trods alle forbeholdene forekommer det rimeligt at benytte formueskattemandtallene i analyser af de øko-

nomiske uligheder mellem de danske regioner i 1700-tallet. Men det er næppe tilrådeligt at bruge tallene på en så slavisk måde, som det er gjort af Stig Johan Kalvatn for Vestnorge. Formueskattetallene bør sammenholdes med andet kildemateriale – bl.a. de samtidige hartkornsspecifikationer og folketællinger.

Undersøgelsen bekræfter også Karen Schouboes antagelse, at formueskattematerialet er et velegnet redskab til at udpege de særligt rige og markante personer i lokalsamfundet. I denne artikel har det kun i begrænset omfang været muligt at forfølge disse personer i andet kildemateriale. Men det kunne unægtelig være fristende at underkaste folk som Morten Sørensen i Vastrup, Jørgen Jørgensen i Båring, Christen Lassen i Resen og Christen Sørensen i Vange et nærmere studium.

Endelig giver undersøgelsen anledning til en problemstilling inden for et andet forskningsområde. Vi har set, at superficiærfæste var almindeligt udbredt på Samsø, og at det også eksisterede visse steder i de nordvestfynske sogne. Ifølge Lotte Dombernowsky synes det også at have været ret almindeligt på Langeland.⁹⁴ Og Chr. Nicolaisen oplyser, at fæsteformen var kendt i Tårnby sogn, inden Amager-folkene opnåede selveje.⁹⁵ Det ville være interessant at få foretaget en systematisk analyse af fænomenet, der både har betydning for undersøgelser af formueforhold og for studier af bøndernes selvopfattelse.

NOTER

Rtk. = Rigsarkivet. Rentekammeret

RF = Rtk. Regnskaber for formueskatten af 11. marts 1789

1. Thorkild Kjærgaard: *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*, København 1980, s. 38.
2. Ellen Damgaard: "Lykkelige bønder – hvis de kender deres fordele", *Fra Ringkøbing Amts Museer* 1987, s. 87-108; samme: "The Far West of Denmark. Peasant Initiative and World Orientation in Western Jutland", *Ethnologia Scandinavica* 1989, s.107-127; samme: "Cattle Trade in the 18th and 19th Centuries. A Question of Peasant Economy and World Orientation", *Facing the North Sea. West Jutland and the World (Proceedings of the Ribe conference, April 6-8, 1992)*, red. Mette Guldborg m.fl., Esbjerg 1993; Peter Henningsen: *Hedens hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*, Grindsted 1995, især s. 112-120.
3. Se fx. Jørgen Mikkelsen: "Købmandens kontakthflade – en regionalundersøgelse", *Erhvervshistorisk Årbog* 1994, s. 128, og Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen: *Middelfart fra færgelby til broby. Middelfarts historie 1200-1940*, Odense 1996, s. 297.
4. Poul Steen: *Gæld, kapital og rente. Præstøbørgernes låneaktivitet 1695-1801*, København 1992, s. 113-115. I alt 30 gårdmænd er registreret for et samlet udlån på 13.885 rd.
5. Palle Ove Christiansen: *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, København m.m. 1996, især s. 214-219, og "Fornuft og fornemmelse. Feudale bønders liv og den etnologiske beskrivelse", *Dugnad* 1992:1, s. 3-26.
6. Bjarne Weesch: "Da Holger og konen sagde ja til ridefogedens tilbud. En undersøgelse af amtstuenes skatte- og afgiftsopkrævning på det falsterske krongods i perioden fra o. 1680 til 1718", *1066. Tidsskrift for historisk forskning* 23:2, 1993, s. 3-11. Artiklen bygger på et historiespeciale (Københavns Universitet).
7. Karen Schousboe: *Bondeøkonomi og livsformer i 1700-årenes Danmark* (konferensafhandling, europæisk etnologi, Københavns Universitet, 1979), s. 10, 23 og 46.
8. Sst., s. 57-61.
9. Lee Soltow: "Wealth Distribution in Denmark", *Scandinavian Economic History Review* 1979, s. 121-138. Se også Lee Soltow: "Wealth Distribution in Norway and Denmark in 1789", (*Norsk*) *Historisk Tidsskrift* 3/1980, s.222ff. Soltow's formueberegninger kritiseres af Hans Chr. Johansen i "Kongelige indkomst-, formue- og kopskatte 1725-89", *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, red. Carsten Due-Nielsen m.fl., Odense 1994, s. 221.
10. Hans Chr. Johansen: "En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870" (*Dansk socialhistorie*, bd. 4), København 1979, s. 200-201. Tallene for Svendborg er baseret på L. Stegsted Rasmussens specialeafhandling.

11. Johansen 1994 (se note 9), s. 222 m.v.
12. Niels Christensen: *De fynske kornmøller og deres møllere ca. 1660-1800* (speciale, historie, Københavns Universitet, 1984), s. 149-154 samt 159-161.
13. Johansen 1979 (se note 10), s. 200.
14. Stig Johan Kalvatn: "Formuesskatten 1789 – kort presentasjon og studie av ein landsdel", *Heimen* 33, 1996, s. 111-124. De norske skattelister omtales også i Ellen Elster Martol: "Formuesskatten av 1789", *Arkivmagasinet* 1/97, s. 22-26, hvor det fremgår, at materialet finder stigende anvendelse i norsk forskning.
15. Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784*, bd. 2, Århus 1980, s. 15.
16. En instruktion til kommissionen for Halsted klostres amt er bevaret i Rtk. 2423.740.
17. Dette afsnit bygger på en gennemgang af journaler, journalsager og kopibøger fra 1789 i Sjællandske, Fynske og Jyske renteskriverkontors arkiver (Rtk. 2422, 2423 og 2425).
18. Rtk. 2423.264, sag nr. 419.
19. Se fx. Rtk. 2425.164, sag nr. 215.
20. Rtk. 2425.164, sag nr. 220 og Rtk. 2425.52, s.232f.
21. Rtk. 2425.164, sag nr. 275.
22. Rtk. 2423.208, s. 280.
23. Rtk. 2423.264, sag nr. 517. Den sidste sætning er en hentydning til, at jordbrug var fritaget for næringskat. Tilsvarende stillede Løvenskiold på Vognserup gods spørgsmål ved, om hoved- og sædegårdenes besætning og "Avlings- og Hollænderie-Redskaber" kunne henregnes til formue, da der var behov for dem til gårdens drift (Rtk. 2423.264, sag nr. 410). Se også spørgsmål fra Salling herreds kommission, Rtk. 2423.264, sag nr. 518.
24. Rtk. 2425.164, sag nr. 150.
25. Rtk. 2423.208, s. 207 og Rtk. 2425.52, s.186.
26. RF, Ringsted og Sorø amter. Der er tale om en følgeskrivelse i forbindelse med fremsendelsen af protokollen fra Alsted herred.
27. Der er bevaret skattemateriale fra hele Danmark med undtagelse af Bornholm. En lille del – deriblandt en række amtsprotokoller fra Sjælland, Lolland-Falster og Fyn – befinder sig i Rtk. 2423.736-746. Resten af materialet fra kongeriget (i alt ca. 90 arkivenheder) er ikke medtaget i den trykte Rentekammer-registratur, men er beskrevet i seddelregistratur nr. 49. Det drejer sig om protokoller fra herreder, købstæder og københavnske kvarterer samt en hel del selvangivelser og korrespondance. Dette materiale har fællesbetegnelsen: "Rtk. Regnskaber for formuesskatten af 11. marts 1789" (her forkortet RF). De sønderjyske skatteprotokoller findes som bilag til amtsregnskaberne (Rigsarkivet).
28. Ligeledes udelades arveparter. Hvis en person betalte X rd af egen formue og Y rd af de midler, som han forvaltede på vegne af en myndling, har jeg kun taget hensyn til X-beløbet.
29. I de tilfælde, hvor herredskommissionen ikke har foretaget en indplacering, har jeg betragtet møllerne som gårdmænd og kromændene som husmænd.
30. G. Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrknings Tilstand i Danmark. Siælland og Møen I*, København 1803 (repr. 1978), s. 100.
31. Erich Pontoppidan: *Den Danske Atlas II*, København 1764 (repr. 1969), s. 431.

32. Af herredsprotokollens anmærkningsrubrikker fremgår det i øvrigt, at en hel del af de uformuende var "Sadt af Gaarden".
33. Der var dog også undtagelser: Gierslev og Solbjerg hørte også med til de vestlige sogne med store hartkornstal, men her var der kun få gårdmænd med formuer på over 50 rd.
34. Det samme gælder for Hallenslev (hvor der var en del moseområde) og Ørslev sogne.
35. John Roth Andersen: *Der ligger en ø – SAMSØ*, Tranebjerg 1981, s. 240. Andersen fører privilegierne tilbage til (i alt fald) 1550 og nævner, at toldfriheden blev gentaget syv gange mellem 1591 og 1686. De særlige handelsrettigheder på Samsø bortfaldt først ved næringslovens ikrafttræden i 1862, se Søren Bitsch Christensen: *Liv og Pligt. Studier i dagbøger, erindringer og virksomhedsregnskaber til belysning af en købmands handel ogandel. Købmand og teglværksejer Lars Rasmussen på Samsø 1840-1900* (speciale, historie, Aarhus Universitet, 1995, s.14-15).
36. Rtk. 2423.741 (bilag til formueskatte-listerne).
37. Begtrup (se note 30): *Nørre Jylland I*, København 1808 (repr. 1977), s. 620. Jvf. H. Meesenburg: *Samsø – landskab og mennesker*, Esbjerg 1992, s. 6.
38. Rtk. 313.18 (Hartkornsspecifikationer ... 1788-94).
39. Begtrup 1808 (se note 37), s. 620, 639, 640 og 645. Andersen 1981 (se note 35) s. 257.
40. Herredskommissionen fandt oven i købet de 35 1/2 rd for lidt "i henseende til hans Eyendommens og udestaaende Capitalers Værdie". Men da Sørensen var bortrejst (han opholdt sig i Flensborg – på handelsrejse?), accepterede man alligevel beløbet.
- Et opslag i hartkornsspecifikationerne (Rtk. 313.18) viser, at Sørensens gård havde et hartkornstal på 9.7.2.0, hvad der var usædvanlig meget efter Samsø-forhold, men Rasmus Sørensen rådede over to gårde med et samlet tilligende på omkring 16 1/2 td. htk.!
41. Begtrup (se note 30): *Fyen Langeland Ærø Lolland og Falster I*, København 1806 (repr. 1978), s. 187, 195, 215, 217 og 218.
42. Karl Peder Pedersen: *Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde i 1700-tallet*, Odense 1984, s. 67.
43. Begtrup 1806 (se note 41), s. 42, og Pedersen 1984 (se note 42), s. 168.
44. Begtrup 1806 (se note 41), s. 187. Det må dog bemærkes, at der ikke var selvejere i sognet. Hartkornstallet i Gamborg lå for det meste på ca. 8 tdr. htk.
45. Mundtligt meddelt af Karl Peder Pedersen.
46. Rtk. 313.21.
47. Begtrup (se note 30): *Nørre Jylland III*, København 1812 (repr. 1978), s. 12.
48. Damgaard 1987 (se note 2), s. 88.
49. Damgaard 1993 (se note 2), s.152f.
50. Damgaard 1987 (se note 2), s. 100ff.
51. Lotte Dombernowsky: "Ca. 1720-1810", *Det danske landbrugs historie II 1536-1810*, red. Claus Bjørn m.fl., Odense 1988, s. 351.
52. Rtk. 313.25 (Hartkornsspecifikationer ... 1788-94).
53. Carsten P. Rasmussen: "Løjts storhedstid 1660-1864", *Løjt sogns historie*, red. Hans H. Worsøe, Aabenraa 1988, s. 93-222.
54. Sst., s. 97, 99, 113, 118, 136ff og 164.
55. Sst., s. 103ff.
56. Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og*

Ørsted 1592-1809, Haderslev 1994.

57. Begtrup 1803 (se note 30), s. 220f. Se også Holger Rasmussens artikel "Københavns-bønder" (*Historiske meddelelser om København. Årbog* 1963), hvor hovedstadens opland opdeles i en række forsyningszoner. Rasmussen peger desuden på, at bestemte landsbyer udviklede særlige specialiteter; fx. producerede gårdmændene i Buddinge store mængder havregryn.
58. Mange anså Amager-bøndernes mælk for at være for tynd, hvilket måske skyldes, at Amager-kvæget i ret stort omfang blev fodret med mask og kålblade. Begtrup (se note 30): *Sjælland og Møen* II, København 1803 (repr. 1978), s. 401.
59. Sst., s. 468f.
60. Chrilles Petersen: *Store Magleby. Byen og bylauget*, København 1996, s. 20. Erhvervelserne i Tårnby sogn udgjorde i alt 177 tdr. htk.
61. Chr. Nicolaisen: *Amagers Historie* III, København 1915 (repr. 1982), s. 158.
62. Begtrup 1803 (se note 30), s. 208.
63. Nicolaisen 1915 (se note 61), s. 193. Begtrup bemærker dog, at der ikke var tale om selveje i "strængeste Forstand", da Amager-bønderne svarede afgifter, der egentlig burde anses for jordebogsafgifter, Begtrup (se note 30), s. 206.
64. Rtk. 313.9 (Hartkornsspecifikationer ... 1778-86); Jørgen D. Rasmussen: *Bønderne og udskiftningen. En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytter-distrikt med særlig henblik på bøndernes holdning*, København 1977, s. 20.
65. Valby-husmændene var kendt for deres privilegium til at opkøbe fjerkræ overalt på Sjælland for at sælge det i København. Ingen af disse husmænd betalte formueskat, men de svarede til gengæld næringsskat.
66. I tabel 1-6 er det alle steder "slutbeløbet", dvs. det beløb som skatteyderen endte med at betale, jeg har regnet med.
67. RF. Lundenæs og Bøvling amter IV, Skodborg herreds protokol, s. 59. Kongensgård havde et tilligende på 21.6.2.1 tdr. htk., de to andre gårde til sammen ca. 13 tdr. htk. Breinholt var dermed Lemvig-egnens suverænt største bonde. Rtk. 313.25 (Hartkornsspecifikationer ... 1788-94)
68. Skodborg herreds protokol, s. 63. Ifølge hartkornsspecifikationerne (Rtk. 313.25) sad enken tilbage med et hus og en smule jord.
69. Skodborg herreds protokol, s. 54. Hartkornsspecifikationerne (Rtk. 313.25) viser, at Christensen var største gårdbruger i Rom – med hartkornstal på 9.7.2.1.
70. Skodborg herreds protokol, s. 25. Jensen rådede over 7 tdr. htk. og var dermed en af de største jordbrugere i Flynder sogn.
71. Skodborg herreds protokol, s. 69.
72. Sst., s. 54.
73. RF. Aalborg m.fl. amter II, Børglum herreds protokol, s. 2. Blandt de øvrige store skattebetalere i Vendsyssel bemærkes gårdfæster og skudeejere Baltzer Nielsen i Asdal samt selvejer og skudehandler Peder Wrensted i Lønstrup, der begge angav en formue på 4000 rd. I Øster og Vester Han herred var der flere skudehandlere med forholdsvis store formuer.
74. RF. Kalundborg m.fl. amter, Odsherreds protokol, s. 26.
75. RF. Roskilde amt I, Voldborg herreds protokol, s. 6.
76. RF. Roskilde amt I, Sømme herreds protokol, s. 9.
77. RF. Roskilde amt I, Horns herreds protokol, s. 6.

78. RF. Antvorskov og Korsør amter, Flakkebjerg herreds protokol, s. 366. Sydvestsjælland var et af de områder, hvor skattebeløbene lå allerlavest. Her var der adskillige landsbyer, hvor der ikke blev betalt en eneste skilling i formueskat, og man for- nemmer, at de lokale myndigheder heller ikke gjorde den store indsats for at bringe beløbene op på et højere niveau.
79. Karl Peder Pedersen: "“Fri os fra ekstra- skatten”. Fynske reaktioner på ekstraskat- ten af 1762", *Fynske Årbøger* 1987, s. 64.
80. Derimod var der to karle, der angav hhv. 3 rd 48 sk og 4 rd 48 sk, og en inderst, der angav 2 rd 61 sk (Rtk. 2423.738, General- ekstrakt for Vends herred, Rørup sogn). Det er naturligt at sætte de lave bondean- givelser i Ålsbo i forbindelse med den usædvanlig ringe jordkvalitet i Ålsbo, sammenlignet med resten af herredet (jvf. Begtrup 1806 (se note 41), s. 203).
81. Rtk. 2423.738. Brevet er stilet til herreds- foged Bagger og provst Clausen, begge medlemmer af kommissionen for Vends herred.
82. Rtk. 2423.209, s. 90.
83. Brevet, der er dateret 23.1.1785, omtales i Landsarkivet for Fyn. Fyns landsting. Dombog 1776-92, s. 299.
84. Landsarkivet for Fyn. Båg-Vends herred. Tingbog 1774-88, s. 688-690. Dommen blev afsagt den 13.4.1787.
85. Landsarkivet for Fyn. Fyns landsting. Dombog 1776-92, s. 296-299. Landstinget bemærkede bl.a., at Jep Nielsens skøder ikke indeholdt oplysninger om hartkorn eller om "Grundens bestemte Strækning" (s. 297).
86. Landsarkivet for Fyn. Erholm godsarkiv. Skifteprotokol 1774-1820, s. 165. Hvis Jep Nielsen virkelig havde været selvejer, havde amtmanden – og ikke godsejeren – været skiftemyndighed.
87. Rigsarkivet. Højesteret. Voteringsprotokol 1790 (A), s. 392-396.
88. Beløbet lå altså 1 1/2 - 3 gange så højt som i de rige kystlandsbyer ved Lemvig (se ovenfor).
89. Brevet ligger – ligesom det meste af den øvrige "Bernstorff-korrespondance" – i et særligt læg i Rtk. 2422.692.
90. Beskeden indgår som en lille del af et læn- gere brev til amtmanden for Københavns amt. Her reflekterede Rentekammeret på de indsendte mandtalsprotokoller og generalekstrakter og udbad sig forskellige ekstraoplysninger, Rtk. 2422.58, brev nr. 328 (pkt. 7).
91. Rtk. 2422.58, brev nr. 1715.
92. Rtk. 2422.58, brev 2034.
93. Rtk. 2422.58, brev nr. 2341.
94. Dombornowsky 1988 (se note 51), s. 351.
95. Nicolaisen 1915 (se note 61), s. 190.